

Kraljevina Češka i Markgrofovija Moravska kao domovina Čeha i Nijemaca i kao uzor i pobuda hrvatskom narodnom preporodu

U Češkoj i Moravskoj najprije su se i najpotpunije osjetile jozefinske reforme, ali se u tim zemljama dogodilo ono što se nigdje u Europi nije dogodilo. U Češkoj i Moravskoj prebivali su Česi i Nijemci koji su službeno bili priznati kao manjina, jer ih je bilo tek oko jedne trećine cjelokupnog pučanstva, a k tome su bili doseljenici iz raznih dijelova njemačkog jezičnog prostora tako da nisu govorili jednim dijalektom, pa ni bliskim dijalektima. Oba ova naroda postali su modernim nacijama pri čemu nije smetalo što su bili podijeljeni granicama između kraljevine Češke i Moravske markgrofovije. I ne samo to – u češkom preporodu živo su sudjelovali Nijemci, točnije ljudi njemačkog prezimena kakvi su bili Rieger i Jungmann. Jozefinizam je u tim zemljama habsburške zajednice naroda najprije uhvatio korijena i razvio se najbujnije i najpotpunije. Umjesto nacionalne megalomanije mađarskih grofova koji su mislili kako pomađariti polovicu žitelja Krune sv. Stjepana koji nisu govorili mađarski, Česi i Nijemci razvili su suvremenu uljudbu i pritom se vrlo živo prožimali. I ne samo to, ove zemlje imale su gospodarske i zanatske tradicije, osobito tradicije u rudarstvu pa je bujanje nacionalnih instituta bilo popraćeno i snažnom modernizacijom privrede i osobito industrije. U razvitku industrije prednjačili su tamošnji velikaši koje je Josip II. lišio povlastice u vojsci i starom državnom aparatu, oslobodio je i kmetove pa su oni postali poduzetnici. Češka i Moravska postale su gospodarski najjačim zemljama habsburške zajednice naroda. Kao prirodno središte srednje Europe u kojem su se zbili najvažniji povijesni i politički događaji Češka i Moravska snažno su se osjetile u kulturi srednje Europe osobito s razloga što su ove zemlje dale veći broj znanstvenika, izumitelja i umjetnika obaju jezika, nego ijedna druga habsburška zemlja.

U unutarnjoj politici habsburške zajednice naroda Češka i Moravska bile su stožerne zemlje jer je Prag bio težište austroslavizma. Hrvatski narodni preporod kasnio je četrdesetak godina za mađarskim i teško bi se bio mogao razviti da nije bilo oslonca na češki preporod, a to će reći da su Češka i Moravska bile k tome i težište nacionalnih gibanja, a svakako i protuteža mađarskom ekspanzionizmu koji je Dvor ograničio dajući podršku ilirizmu i baš preko Češke i Moravske. U hrvatskoj povijesti i književnoj povijesti to je poznato, ali nije poznat okvir u kojem su ove zemlje djelovala u habsburškoj zajednici naroda i Europi.

VDG JAHRBUCH 2005

127

Tri sveska ove zbirke izišla su 1894., 1896. i 1897. pod naslovom *Böhmen* (2 sveska), *Mähren und Schlesien*. U uvodu pod naslovom *Landschaftliche Schilderung, Einleitung* (str. 3-6) je Gustav C. Laube počeo spomenom drevnog i časnog zemljopisca Sebastiana Münstera i njegovu *Cosmographie*. On je opisao europsko kopno kao ženu okrunjenu carskom krunom, koja u desnoj ruci drži carevinsku jabuku Siciliju, a u lijevoj mač i žezlo. Desna joj je ruka Apeninski poluotok, a lijeva poluotok Jüttland. Autor je potom opisao sastav tla koje pokazuje da je tu nekoć bilo more, geološka razdoblja, a Češku kao domovinu Slavena koji su poljodjelci i Nijemce kao pridošle trgovce koji nastanjuju obale rijeka. Ovaj uvod pokazuje uredničku namjeru da opiše Češku kao nacionalnu zemlju češkog naroda, iako je u njoj živjela jaka njemačka manjina slično kao i u Mađarskoj i Galiciji. Nijemci su osim u tadašnjoj njemačkoj Austriji živjeli u većini zemalja Austro-Ugarske osim u Primorskoj guberniji (gdje ih je bilo vrlo malo), Dalmaciji i Bosni, ali nigdje nisu bili većina, a bili su manjina i u sveukupnosti Carevine, kao što su i Mađari u tadašnjoj Mađarskoj činili nešto manje od polovice pučanstva. Ti omjeri pokazuju teškoće kad se hoće govoriti o vladajućem narodu, a te teškoće ističu se i kad se zna da njemačka Austrija nije bila politička jedinica, već se sastojala od više grofovija, kneževina, vojvodstava itd. Kod ovog uvoda upada u oči da Laube spomenom Sebastiana Münstera vidi Češku kao stožernu zemlju Europe. Tu ne valja zaboraviti da se Beč u ovoj zbirci spominje do XIX. st. kao grudobran

katolicizma i kršćanstva, a od XIX. st. kao stožerni grad Zapada. Njegova ne mala uloga u borbi protiv Napoleona ne spominje se.

Isti autor u drugom prilogu pod naslovom *Nordwestböhmen* (str. 6-41) spominje cistercenski samostan Orsegg osnovan 1199. kao drevno žarište njemačke kulture, lovački dvorac Eisenberg i druge dvorce. Spominje Eger i njegove vladare, vojskovođu kneza Wallensteina koji je u Egeru ubijen, brežuljak Kammer gdje istražuju mnogi geolozi, a tamo je odlazio i Goethe – vulkanski brijeg Kammerbühl, granitne stupove koji su prema pučkoj predaji okamenjena povorka u kuću spasa – *Haus der Heilung*, spominje Karlsbad, vrlo stari grad Saar, gdje se danas uzgaja svjetski poznati hmelj. Ovakav opis krajolika naglašava saživljenost krajolika sa čovjekom tako da se tu slijeva kultura, povijest i zemljopis, humanističke i prirodne znanosti.

Pandler napisao je prilog o sjeveroistočnoj Češkoj – *Nordostböhmen* (str. 41-78) sa sredogorjem u koji često zalaze planinari, dvorce, industriju stakla, kamena, ceste, željeznice i turizam, pa botanička istraživanja, tekstilnu industriju, mnoge bare i jezera važna za uzgoj ribe i napokon lov na ptice močvarice. Ovakav prikaz pokazuje suvremenu uljudbu koja na tom mjestu buja u svoj svojoj kompleksnoj raznolikosti.

M. Willkomm napisao je prilog o jugozapadnoj Češkoj – *Südwestböhmen* (str. 78-120). Tu je opisao Češku šumu – *Böhmerwald, Český les* otprilike kao nacionalnu znamenitost dodavši da Bavarci tu šumu nazivaju *das oberpfälzische Waldgebirge*. Ovime je on upozorio na nacionalnu raznolikost tog područja koja je pored ostalog sadržana i u prirodi. Tu je sjedište knezova Schwarzenberg koji su i

128
VDG JAHRBUCH 2005

vlasnici najvećeg dijela te šume. Opisao je podneblje sa svježim i kišnim ljetom, zbog čega tamo idu mnogi turisti da se odmire, s mnogo snijega zimi, uopće krajolik je lijep i miran. Bio je to krajolik kako ga vidi građanin suvremenog velegrada koji čezne za tišinom. Spomenuo je i *divlji romantički klanac*, ali nije istaknuo kult šume koja u njemačkoj romantici znači nacionalni identitet, pa je Ludwig Tieck čak stvorio novu riječ *Waldeinsamkeit* (šumska samoća).

Jugoistočnu Češku – *Südostböhmen* opisao je August Sedlaček (str. 120-165).

Uvodno je opisao mjesto gdje se rodio češki nacionalni borac Jan Žižka. To mjesto se posjećuje. Budweis – Budějovice je crkveno sjedište toga kraja pa je autor kratko opisao stolnu crkvu. Grad Tabor je značajni povijesni grad, Pardubica grad koji se naglo razvija. Spomenuo je mjesto gdje je Žižka pokopan i rudnike srebra kraj Kuttnerberga, grad Poděbrad gdje se rodio češki vladar Georg Poděbrad, pa selo Lobkowitz u kojem je spomenik Janu Palackom. Ovaj prilog je, jasnije nego drugi prilozi, napisao kao opis češkog nacionalnog krajolika sa svojom individualnošću.

Josef Alexander barun von Helfert napisao je prilog o Pragu kao starom kraljevskom gradu *Die alte Königstadt Prag* (str. 165-162). Počeci tog grada gube se u tami prošlosti kao sve velike pojave, tu se autor poziva na Tacita. Tako nikad nitko nije vodio mnogo računa o bijednim kolibama na mjestu gdje danas stoji Rim, Pariz ili London. Do pred pojavu Napoleona u Pragu su se okupljali znatni umovi kao njemački romantičar Klemens Brentano, Čeh Josef Dobrovský, svećenik koji je u Pragu i pisao svoja djela. Grad Prag osnovala je mitsko-povijesna Libuša i dala mu ime, ona je osnovala naseobinu na Vyšehradu iznad Moldave Pisac pokušava odgonetnuti etimologiju toponima sa *prag, prag, pražiti* (peći) što bi bila analogija na toponime sa – *brand, - rent, - rode*. Dopušta da je toponim možda i stariji.

Spominje najstarije arheološke nalaze, to su ostaci od kuhanja, nakit, lubanje iz razdoblja La Tene. Počinju seobe, prvi dolaze Kelti, za njima Kimbri pa Teutoni s obala Baltika. Tada nastaju obrambena *hradišta*, doznaje se o plemenskim poglavcima ili županima. Na to doba odnosi se predaja o dolasku Čeha i osnivanju Praga, prve utvrde Vyšehrada. Povijest počinje s pokrštenjem, autor spominje prve utvrde i opisuje ih. Osniva se kneževski stol pred kojim kneževi po starom slavenskom običaju prisežu da će čuvati prava i slobostine zemlje. U X. st. Prag spominje arapski putopisac Ibrahim Ben Jakub. Za Boleslava I. Okrutnoga osniva se biskupija i ženski samostan, iz Rima dolazi biskup Adalbert, osniva samostan Břevnar kraj Bijele Gore i druge samostane. U Prag dolaze i njemački naseljenici. Za Karla IV: je Prag glavni grad Svetog Rimskog Carstva njemačke nacije, u Prag

dolaze graditelji iz Francuske, grade crkve, mostove, 1348. osniva se u Pragu i sveučilište i Prag je sada najsjajnije metropola srednje Europe. Borbe katolika i husita počinju 1419. U Prag ulazi kralj Sigismund 1413, dolazi papinski legat Aeneas Silvius i divi se bogati u ljepoti grada, autor spominje prašku kulu sa Vladislavskom salom, njemačkom i španjolskom salom. Nažalost su kalvinisti za vjerskih borbi uništavali umjetničko blago Praga. Vjerske borbe traju do pobjede katolika na Bijeloj Gori 1420. Riznica se u Pragu pljačka 1620., pa opet 1631. i 1648. Dio starog plemstva ostaje, ali konfiscirane zemlje protestantskog plemstva dobivaju generali po bagatelnim cijenama ili besplatno. Položaj kmetova sve je

129

VDG JAHRBUCH 2005

teži, građanstvo gubi značenje, dolaze isusovci i grade ili pregrađuju crkve, grade se nove palače kao *Palais Kinsky*.

Muška loza Habsburgovaca gasi se s Karlom VI., Prag okupiraju Bavarci, pa Francuzi i svi pljačkaju, god. 1757. Prag opsjeda i bombardira Friedrich II. Onda Hradschin postaje vojarna, nižu se rasprodaje. U XIX. st. grad se ponovno izgrađuje. Napokon pisac opisuje grad i njegove spomenike književnim načinom, ne kao povjesničar umjetnosti.

Prilog o prapovijesti Češke napisao je Johann Nepomuk Woldřich pod naslovom *Die Vorgeschichte Böhmens* (str.205-230). Češka prapovijesna arheologija počinje u XVIII. st. kad su K. J. vitez Bieneberg i Josef Dobrovský počeli s istraživanjima, u XIX. st. se prapovijesnom arheologijom bave M. Kalina von Jaethenstein i P. Krolmus. Oni iskopavaju pećine sa životinjskim kostima mamuta, nosoroga, velikih goveda i jelena, velikih konja i ljudi. Oni nalaze i oruđa za paljenje vatre, obrađeni kamen. Izumiranjem lavova i velikih mačaka prestaje starije kameno doba, ne zna se da li su tada nestali i diluvijalni ljudi. U mlađem kamenom dobu nalaze se bolje obrađena kamena i koštana oruđa, obrađeno jelenje rogovlje, ukopane kuće, pripitomljena goveda prinigeniusove rase. Autori su mogli reći nešto o ljudima i njihovom rastu, obliku lubanje kad već nisu mogli ništa reći o jeziku. Slijedi brončano doba sa kućama, grnčarijom, grobovima u kojima su se našli mačevi; željezno doba dijeli se na Hallstadtsko doba i doba La Tene. Širi se obrada željeza i keramika. Seoba naroda prekida trgovinu s jugom i istokom. Najstariji žitelji vjerojatno su pripadali plemenu Bojer odatle naziv Bohemia. O njihovom jeziku i etnografiji ne zna se ništa.

U rubrici o povijesti Češke – *Die Landgeschichte Böhmens* čitamo najprije prilog Hermenegilda Jirečeka pod naslovom *Vorzeit und Zeitalter der Přemisliden* (str.223-253). On počinje tako što Češku opisuje kao zemlju u srcu Europe koju je geografija zaokružila i napravila cjelinom. Njezina povijest prema kroničaru Cosmasu traje već dva tisućljeća, a prvi naseljenici bili su Slaveni. Ovaj uvod kaže nam o mentalitetu XIX. st. u Europi, povijest čini naciju i daje joj dostojanstvo. Već u početku ističe se slavenski karakter Češke. Pa ipak, stara povijest je tamna, najprije prodiru germanski Markomani, u V/VI. st. dolaze Slaveni, koji su prihvatili zatečene keltske toponime, a toponimi su, mogli bismo dodati vrlo trajni, mnogo trajniji od ljudskih prezimena. Za njima dolaze Avari sa Slavenima, pa Damo osniva slavensku državu 658. On je ujedinio različita slavenska plemena od kojih su Česi bili jedno, drugi su bili Hrvati. Pod najstarijim sinom Karla Velikoga dolaze Franci i kršćanstvo 874. kad su pokrstili knez Bořivoj i njegova žena Ludmila. Njihov unuk Wenzeslav stupio je na prijestolje 928. On živi u narodnom pamćenju kao miroljubiv pa je smatran svetim. Boleslav I. Okrutni ratovao je protiv cara Otto 14 godina. Za nj autor zna da je ustrojio dvor sa stalnim časnicima, to su bili komornik, stolnik, konjušar, peharnik (*čičnik*), *mačonoša* (*mečnik*), lovac (*lovči*), praeceptor (*vladač*), sudac (*sudi*), kancelar, pisar. Palatina u Češkoj nema. Mogli bismo dodati znatnu kulturnu ulogu *praeceptora*, koji je pisao kraljev životopis, kroniku, prigodne pjesme, odgajao i obrazovao kraljevu djecu i time

130

VDG JAHRBUCH 2005

stvarao povijest i igrao važnu ulogu u XIX. st., jer su kronike koje su praeceptor napisi bio i prvi izvor za nacionalnu povijest, a praeceptor su svojim kronikama tu povijest i stvorili i začeli književnost. † Dvor je tada postao ne samo vojni stožer (*cohorta, court*), nego i kulturna ustanova, pisarnica, svakako i politička ustanova,

a uloga praeceptora vrlo važna što kazuje i češka riječ. Biskupe je predlagao zemaljskom vijeću knez, a onda je biskupu podijelio investituru car. Staroslavenska liturgija je ugasla, ali nije zaboravljena, njeguju je benediktinci. Car je potvrđivao i češke knezove.

God. 1160. kralj Vladislav pomaže Mađarima u ratu protiv Bizanta, a u XIII. st. počinje razdoblje sjaja dinastije Přemislida, ali prodiru njemački običaji za Wenzela I. Onda dolaze Tatari. Tatarski vođa poginuo je u bitki kod Ohmütza. Ottokar II. poziva Nijemce i time počinje opadanje starih slavenskih županija, dok uloga njemačkog građanstva raste. Dio zemlje priklanja se saskom, a dio švapskom pravu. Dolaze i njemački redovnici, 1273. Rudolf von Habsburg postaje njemački kralj zbog čega dolazi u sukob s Ottokarem II., sukobljava se s njim i Ottokar izgubi u bitki život. Rudolf je mudar vladar i njegova namjera nije uništenje Češke. Pa ipak povijest Češke sada postaje povijest međudnosa Nijemaca i Čeha pri čemu etnički momenti uvijek uzmiču pred kulturnim i dinastičkim.

Emil Veruner napisao je prilog o Češkoj pod Luksemburškom dinastijom – *Böhmen unter den Luxemburgern (1306 bis 1437)* (str. 253-274). Počeo je kako je Karlo Luksemburški okrunjen za češkog kralja 1347. i počeo stjecati nove zemlje djelujući kao racionalni državni gospodar. On se brinuo o uvođenju vinogradarstva, hmelja, šumarstvu, proizvodnji tkanina, razvitku zanatstva pa su u Češku počeli stizati obrtnici sa istoka i Apeninskog poluotoka. Kralj je poduzetan, osniva sveučilište (*Studium generale*) kao najstarije u srednjoj Europi, prijatelj je Francesca Petrarche, njeguje razvitak znanosti i umjetnosti, osobito povjesnice. On je tip, mogli bismo reći, renesansnog vladara koji u državi vidi poduzeće na čelu s dvorom, a taj dvor otvoren je istoku i zapadu, sjeveru i jugu što Češku čini jedinstvenom u Carevini i Europi. Jan Husinec, ili Hus je 1396. magister sedam slobodnih vještina, 1402. propovjednik u betlehemske kapeli u Pragu koji kritizira opačine u crkvi, zlouporabe i nemoral. To je svakako bilo tako, posljedica je krize vjere što autor ne spominje. Hus čita spise Johna Wickliffa. Sad je sveučilište češko i njemačko, Nijemci ga žele podijeliti, ali ne uspijevaju izigrati njegovu autonomiju. Hus u propovijedima napada papu i indulgencije, a papa udara 1412. Husa interdiktom pa on mora napustiti grad i propovijeda da je Biblija jedini izvor vjere i poriče Papin primat. God. 1414. mora se na koncilu u Konstanci opravdati zbog krivovjerja, bačen je u samostan, pa u tamnicu. Tada priznaje greške uz uvjet da mu se to dokaže spisima crkvenih otaca. Ide na lomaču 1415., a za njim i Jeronim iz Praga što izaziva ogorčenje u plemstvu i narodu pa gomila koju predvodi Jan Žiška baca vijećnike kroz prozor u Pragu. Borba sada poprima karakter nacionalne borbe pa Nijemci bježe, a kalikstinci plijene crkvena dobra pa ih izvori zovu ultraqistima. Žiška ratuje s topovima i pješacima na utvrđenim

131

VDG JAHRBUCH 2005

/Ivan Pederin, Qu'est-ce que la littérature?, Dubrovnik, XII (2001) br.1, str. 125-139.

kolima, razvija se vjerski i nacionalni fanatizam, Češka, i uopće srednja Europa pruža sliku društva u dubokoj društvenoj i vjerskoj krizi. Češka vojska sad je narodna vojska koja uspješno potiskuje slabo organizirane njemačke križare koji se bore za novac bez nacionalnog i vjerskog oduševljenja jer njemačke nacije nema. Husitski pokret je međutim stvorio krutu plemićku oligarhiju, oslabio krunu, katoličko svećenstvo i njemačko građanstvo. Seljaci su sada posve obespravljani. Anton Rezek napisao je drugi prilog o povijesti Češke – *Geschichte Böhmens vom Jahre 1438 bis 1526.* (str. 274-291). To razdoblje opisao je kao razdoblje ponovnog procvata kad se u Pragu mnogo gradi, a građanstvo jača pod kraljem Ladislavom Posthumusom. Njega je naslijedio Juraj Podbabski. Za njega se razvila pravna sigurnost, ali ne i podložnost Rimu jer je Juraj blizak ultraqistima pa je papa pozvao njegove podanike da ga zbace. Tu Češka postaje predmetom političkih renesansnih papa. Marija Korvin dolazi kao zaštitnik katolicizma s vojskom u Češku, ali ipak ne može pobijediti Jurja, slijedi slabi Wladislav kojem plemstvo zapovijeda, a Matija Korvin i dalje ratuje protiv Češke, vjerska podjela ostaje, ali visoko plemstvo ostaje katoličko. Onda se čuje o Lutheru kojem uskoro prilaze ultraqisti. Poraz kralja Ljudevita kod Mohača odjeknuo je u Češkoj koja bira za kralja Ferdinanda, jedinog koji se morao suprotstaviti Osmanima. On nije često dolazio u Češku, vodio je sobom tumača jer nije umio češki, ali je 1556. postao

njemački car. Njegov nasljednik Rudolf II. tip je renesansnog vladara koji njeguje znanosti i umjetnost, on je kolekcionar pa ga posjećuju trgovci umjetninama. Na njegovom dvoru borave astronomi ili astrolozi kao Tycho Brache ili Kepler. Astronomija se javlja kao potomak astrologije i znanost u XVI. st. Protestanti ne vjeruju Rudolfu II. jer on je odgojen na dvoru Filipa II., katolika je malo u Češkoj, ali su oni utjecajni. Protestanti ipak dobivaju sveučilište u svoje ruke, gomila napada katoličke crkve i samostane, Rudolf II. odriče se češke krune u korist nadvojvode Matije. Tako Češka U XVI. st. pruža žalosnu sliku rata, ali rata koji odjekuje u svoj Europi i utječe na europska zbivanja.

Slijedeće stoljeće češke povijesti prikazao je Theodor Tupetz kao *Geschichte vom Jahre 1526. bis 1712.* (str. 291-309). Tu je opisao dugu povijest neprijateljstva katolika i ultraqista. Nedostatak je ovog prikaza vjerskih borbi što autor, odnosno autori nisu objasnili motivaciju tih borbi.. Religija je u to doba kad je kršćanstvo bila državna vjera bila društveno-političko uređenje, a to znači da su krivovjerja bili pokušaji neke skupine ljudi da osvoji vlast i ustroji društvo novog tipa kao opravdanje svoje vlasti. Ti su razlozi bili daleko više uzrokom borbi nego malo značajne teološke razlike. U tom pogledu je borba kršćanskih konfesija usporediva s borbom ideologija u XX. st., kad jedna ideologija nije mogla uz drugu u istoj državi. Ferdinand je 1619. postao njemački car, stekao je mnogo privrženika, čak i luteranskog izbornog kneza Saske koji nije želio pobjedu kalvinista. Tako je došlo do bitke na Bijeloj Gori 1620. u kojoj je Ferdinand pobijedio. Ultraqisti su bježali u inozemstvo, slijedile su osude na smrt, konfiskacije, ali je već 1622. car proglasio opću amnestiju. Zemljišni posjed sad je došao u ruke katolika, a među

132
VDG JAHRBUCH 2005

• Ivan Pederin, K pojmovima klerikalizam i antiklerikalizam, Crkva u svijetu, XXXVII(2002) br. 1.

novim velikašima našlo se mnogo španjolskih, valonskih i talijanskih časnika koji su kupovali zemlje, a možemo pretpostaviti da su sobom donijeli nešto od kulture svoje zemlje. God. 1627. katolicizam je proglašen kao jedinom državnom vjerom, a nekatolici nisu mogli steći zemljišni posjed, niti steći građanska prava i državljanstvo. Bila je to pobjeda katolicizma koji je vjerski ojačao u Tridentskom concilu. Međutim, uslijedili su seljački ustanci.

U to doba je Eusebius Albrecht von Waldstein (Wallenstein) kupio mnogo zemlje, postao je knez, pa vojvoda od Friedlanda, privukao je mnoge obrtnike iz Apeninskog poluotoka, tog rasadnika obrta, zanata i umjetnosti, unaprijedio je rudarstvo i poljodjelstvo, postao carski vojni zapovjednik. Rat je sada poslovni pothvat u kojem sudjeluje bankarska kuća Fugger i srebro iz rudnika San Luis de Potosi u Meksiku, Wallenstein je sve bogatiji pa ga i sve više mrze; car ga smijeni i na njegovo mjesto imenuje Tillyja koji se 1632. sukobio s protestantskom vojskom na čelu sa švedskim kraljem Gustavom Adolfom. Kralj je poginuo u bitki, ali Tilly ipak nije ostao pobjednik.

Tašti i vlastoljubivi Wallenstein hoće nezavisnost, nudi Šveđanima da će preći na njihovu stranu, vojska ga napušta u Egeru. Ubiju ga i konfisciraju njegove zemlje. Autor ne pokušava vidjeti u Wallensteinu češkog nacionalnog junaka, kao što to nije pokušao vidjeti u Žiški i Husu, ali zaključuje da je rat opustošio Češku čije je pučanstvo palo sa 3,5 milijuna na samih 700.000. Njegov način pisanja povijesti uvijek drži neko odstojanje prema predmetu, on ne iskazuje simpatije ni antipatije pojedinim povijesnim likovima ili događajima. Autorovo osobno mišljenje ostaje nedostupno čitatelju.

Adolf Bachmann napisao je prilog o slijedećem razdoblju češke povijesti *Geschichte Böhmens von 1648. bis 1848.* (str. 327-363). Tu je opisao prestanak vjerskih sukoba i dolazak kolonista iz južne Njemačke. Još ima luterana, kalvinista, češke braće i drugih, ali oni šute i sele se. Dolaze isusovci, teatinci, trinitarci, piaristi, milosrdna braća. Plemstvo jača, kmetovi siromaše i moraju dati sve više tlake, poljodjelstvo nazaduje. Među aristokratima mnogo je stranaca, to su obitelji Eggenberg, Dietrichstein, Aldingen, Königsfeld, Hartig, Mannsfeld, Bouquoy, Gallas, Schaffgotsch, Lützwow, Kaiserstein, Khuenburg, Fahrensbach, Adlersberg, bogata obitelj Schwarzenbeerg i dr. Oni često ne žive u Češkoj, već prepuštaju upravljanje svojim imanjima upraviteljima. Obrti ne napreduju do 1738. kad se počinje razvijati tekstilna industrija, proizvodnja violina, trgovina

staklom. Njemački jezik širi se kao jezik ophođenja. Za ratova za austrijsku baštinu 1741. Prag osvajaju Francuzi i Bavarci koje je prognao grof Khevenhüller, zemlja strada zbog rata i ratnih kontribucija. Godine 1743. u Pragu se kruni Marija Terezija, ali kruna odlazi s njom u Beč. Ovdje osjećamo autorovu nesklonost ovim zbivanjima, isusovcima i jačanju njemačkog utjecaja. Međutim Marija Terezija uvodi reforme, unapređuje narodno obrazovanje, reformira praško sveučilište, sad se uči više prirodnih znanosti. Ona reformira i gimnazije, nadzire rad nastavnika, biblioteke se obogaćuju, profesori dobivaju bolje plaće. Ona osniva vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu i *Damenstift* u Pragu što je bila škola za

133

VDG JAHRBUCH 2005

plemičke kćeri. Autor nije spomenuo da je ona školstvo povjerila benediktincima i piaristima jer je Družba Isusova raspuštena, a nije mogla ni uvjeriti isusovce da joj odgoje činovnike koji će voditi obnovljenu upravu.³Autor nije objasnio ni razliku između starog i prosvjetiteljskog školstva, nije spomenuo ni Gottfrieda van Swieten kao reformatora austrijskog školstva za kojeg su, u smislu edikta o toleranciji Josipa II., i nekatoička djeca mogla u školu, a nisu morala pribivati katoličkom vjeronauku.⁴Međutim kod autora se zamjećuje oduševljenje terezijanizmom i jozefinizmom kad spominje porast pučanstva na 2,563.527 god. 1780., osnutak državnih pučkih škola, ukidanje Družbe Isusove, a i širenje njemačkog jezika preko školstva. Imovina Isusovaca sada čini državni fond za školstvo, a donose se i zakoni koji žele čvršće vezati sve narode Carevine. Bachmann o tim zakonima ništa поближе ne kaže, ali spominje krilaticu Dvora *jedan jezik – jedna domovina*. Tu valja reći da do danas nije poznat zakon koji bi obvezao sve žitelje Carevine da govore ili znaju njemački.

Bachmann spominje masone koji šire prosvjetu, reforme Josipa II. i njegov pojam državne ukupnosti – *Gesamtstaat* koji odobrava plemstvo. Češkog nacionalnog pokreta još nema, ali se razvija zanimanje za češki jezik, nacionalna svijest nije njemačka, ali ni češka, nego pemska (*böhmisch*) i austrijska. Onda počinju filološka istraživanja Josefa Dobrovskog, povjesničara J. M. Pelzela koji 1781. predviđa skori nestanak češkog jezika. Sad je autor dosta jasno na strani češkog preporoda. Spominje njemački kao državni jezik, ali taj pojam ne specificira, a onda piše da je češka kraljevina (*das Königreich Böhmen*) posve izjednačena sa austrijskim nasljednim zemljama u što se može sumnjati jer te nasljedne zemlje nisu bile politička jedinica, nego niz grofovija, markgrofovija itd. Dapače iz ovih priloga o češkoj povijesti slijedi da su Habsburgovci bili više povezani s Češkom i češkim zbivanjima, nego li sa zbivanjima u svojim nasljednim zemljama. Potom Bachmann piše kako se uprava reformira i uvodi novo zakonodavstvo, smanjuje se vlast feudalaca u korist vlasti činovnika. Ni tu autor ne zalazi u detalje. Ovdje valja ukratko reći o bitu reformi. Reforme su uvele suvremeno zakonodavstvo koje je bilo opće za razliku od starih mjesnih statuta u kojima je svećenstvo jako sudjelovalo. Grofovi su ranije bili vrhovni suci, vojskovođe, poreznici, sad su izgubili ta ovlaštenja, ali ne i imovinu. Zemlja je sada podijeljena u okruge s poglavarima koji su upravljali u smislu tog suvremenog zakonodavstva, ubirali poreze, ali nisu sudili, već je sudbenost bila u nadležnosti suvremenih sudova koji su bili odvojeni od uprave. Josip II. potisnuo je latinski iz uprave i sudstva i promicao upotrebu njemačkog. Njegova jezična politika nije do danas potanko istražena, ali njezin rezultat nije ponjemčavanje naroda u Carevini, već je njemački postao jezikom ophođenja kojim su Česi razgovarali s Mađarima, Hrvati s Rumunjima ili Poljacima. Njemački je na taj način postao nadregionalnim jezikom

134

VDG JAHRBUCH 2005

³Gerald Grimm, Die Schulreform Maria Theresias 1767-1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1987.

⁴Ernst Wangemann, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung, Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791, München, 1978.

i to je ostao do Drugog svjetskog rata. Dakako, postojale su ovakve ili onakve nade da će svi žitelji prihvatiti njemački, a zaboraviti svoje materinje jezike. Takve nade postojale su i drugdje, ali je to uspjelo jedino Englezima u Irskoj. U Carevini su Mađari bili mnogo odlučniji od Nijemaca u pokušajima da Slovacima ili Rumunjima nametnu mađarski jezik, ali nisu uspjeli. Zanimljivo je da su otpori

protiv uvođenja mađarskog kao uredovnog ili službenog jezika bili uvijek burniji nego protiv njemačkog koji se rado učio u svim austrijskim zemljama. Bachmann piše dalje o osuvremenjivanju građanskog zakonodavstva i rudarstva, o reformama u crkvi, patentu o toleranciji kojim su Židovi postali punopravnim građanima, ali ne i o posljedicama tog patenta koji je Židovima dopustio da idu u državne škole i oslobodio ih ograničenosti ghetta.⁵ S tim patentom su i preostali protestanti stekli svoja prava. Razvila se želja za znanjem, a mi bismo mogli dodati da je znanje sada postalo sredstvo kojim su ljudi stjecali ugled u društvu i blagostanje, rjeđe bogatstvo. Za društvo je kult obrazovanja u prosvjetiteljstvu postao sredstvo napretka, blagostanja i ovozemaljske sreće. Ne želeći začu u pitanja obrazovanja u srednjovjekovnom društvu ipak je umjesno spomenuti što je znanje bilo za Dantea. Za Dantea je filozofija bila ljubav prema mudrosti, tu se on pozvao na Pitagoru koji sebe nije smatrao mudracem, nego ljubiteljem mudrosti što znači grčka riječ filozofija. Filozofija je dakle kao žena koju netko voli, ona je prijateljstvo duše (*anima*) i mudrosti (*sapienza*), stanje blaženstva, mi bismo mogli reći kršćanska askeza.⁶

Neposredni učinak terezijanskih i jozefinskih reformi bilo je osnivanje suvremenog činovništva koje je imalo intelektualno-kulturnu naprednjačku ulogu, utjecali su na književnost, bilo je sastavljeno od plemića, obrtničkih sinova, sitnog plemstva, obrazovanog građanstva.⁷ Ove reforme nisu bile korjenite, nisu ni uspjele, pa je Dvor gotovo jedno stoljeće oprezno provodio jozefinske reforme u djelo. Aristokrati su izgubili mnoge povlastice, ali su mnoge i zadržali, imali su prednost u službenju u državnom aparatu, ali su ipak morali biti obrazovani, to je bila *conditio sine qua non*, a taj je uvjet otvorio vrata državnog aparata i mladima niskog porijekla.

Bachmann je nastavio tkao što je opisao kako je njemački postao nastavnim jezikom umjesto latinskog, ali su primaljske škole bile na češkom. Počele su se osnivati privatna znanstvena društva, čuje se i čita o sve više učenjaka kakvi su bili

VDG JAHRBUCH 2005

⁵ Karlheinz Rossbacher smatra da je Josip II. donio ovaj patent o toleranciji u namjeri da asimilira Židove, ali o tome ne citira ni jedan dokument. *Literatur und Liberalismus, Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*, Wien, 1992. VII. *Juden in Wien, Jüdische Themen und Figuren der Literatur*, str. 391, 430, 4435. Činjenica je ipak da se poslije tog patenta mnogo Židova asimiliralo što je onda dovelo do cionizma Theodora Herzla. Ovdje valja primijetiti da su Židovi uz Rome, Armence i Friulance bili jedina zajednica koja nije tražila jezična prava, nije osnivala filološka društva, novine na hebrejskom ili jiddisch.

⁶ Convivio, Trattato terzo, Cap. XI-XIII, XV)

⁷ Waltraud Heindl, *Die österreichische Bürokratie zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus)*. u: *Oesterreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert, Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*, hrsg. von Heinrich Lutz und Helmut Rumpfer, Wien, 1982.

već spomenuti Josef Dobrovský, Gelasius Dobner, A. Voigt, F. M. Pelzel, Ignaz Cornova, Franz Pribitschka, G. Schaller, St. Wydra, K. Royko, Ignaz Dutschek i dr. Neposredni učinak reformi i uvođenja prirodnih znanosti u nastavu bilo je da se zanatstvo pretvorilo u industriju pa se u Češkoj počela razvijati industrija platna i druge industrije, 1783. je osnovana ubožnica, dom za gluhonijeme 1786., rodilište u Pragu 1789., umobolnica i opća bolnica 1790., onda je donesen patent o podanicima, a ukinuto je i kmetstvo. Mali jezici dolaze u opasnost, ali se čak i na bečkom sveučilištu predavanja drže na češkom, osim njemačkog, a tako je i u vojnoj akademiji Theresianum u Bečkom Novom Mjestu. Duhovni život i materijalna kultura napreduju, u Češkoj se razvija slavenska svijest, ali u Carevini jača i pojam državne jedinstvenosti, a njemački jezik vezuje zemlje Carevine, jačaju akademske slobode i autonomija sveučilišta. Na vrhu sveučilišta je *Studienconsess* sa po jednim predstavnikom pojedinih fakulteta, gimnazija i glavna škola (*Hauptschule*), sve na čelu s rektorom. Ovo nam kaže o austrijskom prosvjetiteljstvu koje se osobito bujno razvilo baš u Češkoj. Ono je prema francuskom prosvjetiteljstvu opreznije i manje agresivno, zadovoljava se s polovičnim rješenjima i postupnim koracima i proteže se do duboko u XIX. stoljeća. Prema njemačkom prosvjetiteljstvu austrijsko je praktično i trezveno što nije ni čudo jer se prosvjetiteljske reforme u Austriji provode odozgo, dok je u Njemačkoj, točnije u njemačkim kneževinama prosvjetiteljstvo pitanje malog kruga intelektualaca koji su obično bili masoni kao Herder, Goethe, Wieland i drugi. Njemačka, osim Pruske jedva da ima prosvjetiteljskih reformi.

God. 1792. se u Pragu kruni Franjo II. On uvodi cenzuru i razvija policiju, a 1804., uoči raspada Svetog Rimskog Carstva Njemačke Nacije car Franjo, sada kao I. proglašava sve svoje zemlje svojim nasljednim zemljama koje će se u službenim spisima do 1848. nazivati c. k. Zemljama (*die k. k. Staaten*), neslužbeno Austrija (*Oesterreich*). Autor, koji očigledno nije konzultirao arhiv, ili ga nije konzultirao u dovoljnoj mjeri, piše *Kaisertum Oesterreich*. Austrija time nije pokušala postati unitarnom i centraliziranom državom XIX. st., jer je car jamčio svojim zemljama dotadašnje nazive i prilike. Da budemo precizniji, reći ćemo da su zemlje sačuvale svoju povijesni individualnost i ustav, ali su primile suvremenu političku i centraliziranu policiju (*die k.k. Höhere Polizei*) koja je zapravo diskretno vodila vanjsku i unutarnju politiku, a osnovana je kao organ borbe protiv Napoleona. Sam Napoleon osnovao je prvu suvremenu političku policiju. Policija je bila podvrgnuta *Polizeihofstelle* u Beču, odnosno njezinom predsjedniku kojeg je u okruzima predstavljao okružni od 1867. kotarski poglavar što je upravljao uz gradonačelnika (*Pretora*), sud i poresku upravu, pošte itd.⁸ Metternich je shvatio važnost tog federalističkog načela iznad kojeg je postavio Ministarstvo unutarnjih poslova sa četiri kancelara koji su bili simbol i čuvar jedinstva Carevine, njezine uprave i

136

VDG JAHRBUCH 2005

⁸Sve ovo bilo je teško i jedva moguće istražiti budući da bečki *Verwaltungsarchiv* ne daje na uvid spise *Polizeihofstelle*, a za spise policije tvrdi da su izgorjeli u požaru zgrade suda 1925. u Beču. Te godine spisi policije iz XIX. st. Nisu mogli biti u sudu. Srećom zadarska pismohrana ima mnogo spisa policije jer je Zadar bio centar međunarodne austrijske špijunaže pa su istraživanja tih spisa mogla pokazati ustroj Carevine. O tome sam napisao brojne radove i knjigu koja je prihvaćena i već šest godina čeka na tiskanje.

politike.⁹ Bio je to kompromis centralizma i federalizma koji je bio jedinstven u Europi, osobito zato što je u Europi nastao pojam jedinstvene nacionalističke i centralizirane države sa jakom vojskom, a to je država koja je u XX. st. postala posve zastarjelom. Godine 1806. on se zahvalio na naslovu njemačkog cara i odvojio Austriju od Njemačke. Na ovaj način je Austrija, sada to možemo reći, deklarativno postala zajednicom naroda koja nije njemačka što se u austrijskoj, i uopće zapadnoj austrologiji ne priznaje pa je ta disciplina zapravo povijest Dvora i njegove politike.¹⁰ Ako je tomu tako onda je to zato što velika većina pisaca ovih djela ne zna ni jedan od jezika Carevine osim njemačkog, a zbog hladnog rata i drugih razloga nije konzultirala arhive u drugim središtima Carevine, osobito ne vrlo važnu zadarsku pismohranu.

Godine 1802. se na fakultetima i gimnazijama opet uvode direktorati, a ukida se *Studienconsess*, pučka škola dolazi u nadležnost crkve. Car osniva praški Politehnikum. Bile su to mjere koje nisu bile demokratske, ali doba je bilo oprezno i nalagalo je oprez koji se kasnije nazivao obično kontrarevolucijom i reakcijom. Ali u Češkoj se nastavlja filološki rad koji je počeo s reformama Josipa II. To nas opet navodi prema zaključku da je težište austrijskog prosvjetiteljstva baš Prag i Češka kojima je dinastija bila više okrenuta nego li austrijskim grofovijama i kneževinama.

Dakako, sve ovo ostaje nedorečeno jer je Franjo I. uopće loše istraženi car i to će biti dok god austrijski *Verwaltungsarchiv* ne dopusti istraživanje fonda *Polizeihofstelle* koji se do danas nije davao na čitanje znanstvenoj javnosti. Narodopis Češke napisali su Albert i Lubor Niederle kao *Volkskunde Böhmens, ide physische Beschaffenheit der Bevölkerung* (str. 363-392). Autori su tražili srodstva naroda ili plemena koja su prebivali u Češkoj, a osobito odnose Čeha i Nijemaca. U ranom srednjem vijeku u Češkoj su živjeli samo Slaveni, Nijemci su se kasnije doselili, a rani češki knezovi rado su ih pozivali i davali im povlastice, osobito Ottokar II. Přemisl. Nijemci su se doselili iz Bavorske i sa sjevera i tvorili čak 2/5 pučanstva, 1890. bilo je 3.644.188 Čeha i 2.159.011 Nijemaca.

Antropologija je za ove pisce *die gesamte Physis eines Volkes*, dakle njegova biologija pa je on opisao češke lubanje pozivom na njemačkog liječnika Virchowa i utvrdio da se njemačke lubanje razlikuju od slavenskih. Narodnost najstarijih žitelja nije bilo moguće odrediti, ali Nijemci su dolihokefalni, a Slaveni brachikefalni. Do danas se to promijenilo i danas jedva da ima razlike između lubanja jednih i drugih. Prema rimskim izvorima Germani su visoki i plavokosi, Slaveni pretežito tamnokosi, ali kod Velikorusa i Poljaka mnogo je plavokosih,

137

VDG JAHRBUCH 2005

«Mémoires, Documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de court et d'Etat, publiés par son fils le Prince Richard de Metternich, classés et réunis par M.A.Klinkowstroem, Tome troisième, Organisation de l'administration central en Autriche, Paris, 1881.243. Metternich B l'Empereur François (Rapport) Vienne, le 27. octobre 1817, 244. Proposition (Annexe du Rapport), str.67-68, 73, 75.
10 Ivan Pederin, Austrija u europskoj publicistici u doba oko prvog svjetskog rata, u : Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch 2002. U njemački karakter Carevine posumnjao je Hermann Bahr, Dalmatinische Reise, Berlin, 1909.

manje kod Ukrajinaca. Hrvati i Srbi imaju najčešće smeđe kose. U sjevernoj Češkoj jezična se granica poklapa sa antropološkom.

Autori se pozivaju na novije nazore po kojima su Nijemci i Slaveni jezično, ali i fizički srodni i tipični srednjoeuroljani. Bili su to razbacani podaci koji su doveli do nesigurnih zaključaka jer nisu vodili računa o kulturi, osobito vjeri naroda koje silno utječu na njihov mentalitet.¹¹

Austrija je popisivala pučanstvo prema jeziku ophođenja (*Umgangsprache*).

Prema tim recentnim popisima od 1000 ljudi u Češkoj 371,90 ih govori njemački, češki, moravski(!) ili slovački govori 627,90 ljudi, 93,96 posto muškaraca i 89,52 posto žena je pismeno što je bio vrlo visoki postotak u europskim razmjerima, 3,10 posto imalo je visokoškolsko obrazovanje, što je također za ono doba bilo vrlo mnogo. Poljodjelskog pučanstva bilo je 45,25 posto što je bilo malo i kazivalo je da je zemlja vrlo razvijena i napredna.

Alois Jirásek napisao je prilog o češkoj narodnoj kulturi pod naslovom *Charakter, Sagen, Trachten, Ortsanlagen und Wohnungen der Slaven* (str.392-438). Opisao je ćud Čeha s regionalnim razlikama, gdje su ozbiljniji, gdje živahniji i sl. Bitka na Bijeloj Gori ostavila je traga u narodnom karakteru.

Filološki rad Čeha ne zaostaje za njihovim naprednim susjedima. Ni nacionalna svijest ne zaostaje pa su Česi sagradili svoje nacionalno kazalište, a kad je ono izgorjelo, sakupili su priloge za njegovu obnovu. Česi su rodoljubi, a to će reći da mnogo čitaju, u novije doba i novine. Česi su mnogo doprinijeli europskoj znanosti i umjetnosti, osobito glazbi. Štedljivi su pa se u Češkoj industrija brzo razvija, ali su im stranci našalost ideal, osobito u odijevanju. Bila je to čežnja za zatvorenom nacionalističkom državom, kakve su i bile tadašnje europske države-nacije. Autor nije vodio računa da je Češka na takvom mjestu gdje je takav ideal teško ostvariti, mnogo teže nego li npr. u Engleskoj ili Španjolskoj, ali je utoliko jača komunikacija sa svim susjedima. Znatna je narodna književnost – pjesma, bajka, mit i saga.¹²

Narodna književnost prema Jiráseku shvaća prirodu poetski i sadrži brojne pretkršćanske uspomene. Mitovi pak objašnjavaju porijeklo stvari i stvorenja. Autor nabraja mitska bića kao *vyžlata, psici, šotek i dr.* Duša čovjeka ponekad napušta čovjekova usta dok on spava i luta svijetom kao vir (*veřica*) ili uđe u neko stablo. To je jasno stara religiozna predodžba *izvanjske duše*, ptice ili neke

138

VDG JAHRBUCH 2005

¹¹ O ulozu kršćanstva kod nastanka europskih nacija vidi Ivan Pederin, Vjera, nacija i država, Crkva u svijetu, god. XXXIV(1999) br.4.str.471-482.

¹² Kao i ostali autori ove zbirke autor ne analizira svojstva Sage koja rado uvodi u radnju ljude čija snaga počiva na savezu s đavlom, dok narodna pripovijetka – Märchen zna za junake koji se bez ćudenja aktivno odnose prema onom svijetu, ne osjećaju strah ni radoznalost, razgovaraju sa životinjama ili zvijezdama Max Lüthi, Das europäische Volksmärchen, Bern und München, 1968. str. 9-10. Inače, Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte begründet von Paul Merker und Wolfgang Stammer, zweite Auflage neu bearbeitet und unter redaktioneller Mitarbeit von Klaus Kanzog sowie Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Werner Kohlschmidt und Wolfgang Mohr, Zweiter Band L-O, Berlin, 1965. str. 267. Tu nedostaje ćlanak o Sage, ali Kurt Wagner opisuje bajku kao suprotnost Sage. Dok je Sage u bliskom odnosu sa stvarnošću bajka pokazuje biografska svojstva glavnog junaka.

životinjske koja napušta tijelo i ponekad ulazi u neko stablo.¹³ Tko vidi takav vir neka triput pljune i neka ne baca nož u nj. Postupak posve animistički, magija kojom se zakoći opasnost. Ovakav postupak ne bi odobrilo kršćanstvo koje priznaje jedino molitvu kao odnos prema Gospodinu. Česi vole povijesne sage i pretkazivanja kao što je to saga o *matička Praha* o dolasku rodonaćelnika Čeha, o prvom knezu Kroku, njegovim kćerima Kazi, Teta i Libuša. Kršćanstvo nije prekinulo ove sage pa iz prvih dana kršćanstva potjeće saga o Ludmilli, Libušinoj neprijateljici, kneginji Drahomiri, majci sv. Vjenceslava, o kuli na brdu Blanik u kojoj spavaju vitezovi sv. Vjenceslava i čekaju poziv na borbu.

Poseban krug saga ćine sage o kralju Karlu IV., o Janu Žiški koji je rođen ispod hrasta. On je oslijepio, ali je kao slijepac pobijedio neprijatelja, porušio zamkove svojih neprijatelja i umro pod hrastom. Njegovi ratni podvizi napravili su ga nacionalnim junakom.

Narodne nošnje slične su nošnjama ostalih Slavena, osobito poljskim, ali se tu prije nego drugdje osjetio strani utjecaj zbog položaja zemlje gdje se sljubljuju istok i zapad. Zapad djeluje jače kod viših slojeva, osobito u XIV. st., ali 1318. neke povlastice praških krojača govori o češkoj nošnji. Međutim strogi duh husitizma negativno se odrazio na nošnju. Od XVI. st. prodiru francuska, talijanska i španjolska odjeća u plemstvo i u građanstvo, ali ne i u seljaštvo. Tako autor doživljava seljaštvo kao čuvara nacionalnog duha i kulture. Industrija potiskuje narodnu nošnju. Ovdje ima mjesta strahu. Ako je narodna nošnja izraz narodne individualnosti u nacionalnim temeljima što će biti kad je industrija potisne? Autor nije stao na nošnji, već je opisao kako se nose i češljaju žene i djevojke. Autor je dosta prostora posvetio arhitekturi sela koje je u početku bilo obiteljsko selo. Pisao je o zadaći sela, kako je selo dobivalo ime - dobivalo ga je prema njegovom osnivaču ili obliku krajolika. Promjene u njegovoj patrijarhalnoj strukturi dogodile su se već u X. st. u doba feudalizacije, pa poslije dolaska njemačkih kolonista. U ratovima, osobito husitskim, sela su paljena, a u napuštenu sela došli su kasniji kolonisti pa je tako došlo do izmjene etničke slike Češke. Češko selo je prvobitno okruglo ili ovalno kako to odgovara ustroju obitelji. Kad su plemena nestala, nestao je i takav oblik sela. Polja idu odmah iza gospodarskih zgrada i dijele se. Ta podjela odgovara podjeli nekadašnjeg plemenskog vlasništva. Mlađa sela slijede pravilne ulice iza kuća sve do periferije. Postoji još i općinska zemlja (*občina, obec*) koja nije bila poznata u starom obiteljskom selu. Kuće su prvobitno bile od drva, sad je sve više zidanih kuća što je znak napretka i blagostanja. Autor je potom opisao tehnike gradnje kuća. Bilo je to zavidno poznavanje sela, njegove povijesti i problema, uopće demografskih prilika kroz povijest.

Primus Sobotka opisao je običaje i svečanosti kao *Feste und Bräuche der Slaven* (438-459). Selo je sačuvalo stare svečanosti, bez obzira na prodor uljudbe, a u tim običajima prepoznaje se narodna kultura jer su oni drugačiji od običaja drugih

139
VDG JAHRBUCH 2005

¹³G. van der Leeuw, *La Religion dans son essence et ses manifestations, Phénoménologie de la religion*, Paris, 1970. Par. 42, 4. str.287-291.

naroda. Mitovi i praznovjerja nisu se ugasili u narodu, očuvala se predaja o poljskim i šumskim duhovima, to su *polednice, lesni muž, lesni panna, vodnik i dr.* Svečanosti su vezane za godišnja doba, ono što se dogodi o Novoj Godini važi za cijelu godinu. O Bogojavljenju tri dječaka: jedan s nagaravljenim licem idu u bijeloj košulji s krunom na glavi, žezlom i kade tamjanom, blagoslivljaju s blagoslovljenom vodom, pišu kredom po kućama inicijale imena triju kraljeva i pjevaju. Ovaj običaj blizak je njemačkim običajima kazališne predstave u zametku. Tko se tog dana okupa u rijeci uvijek ostaje zdrav. Na dan sv. Mate djeca idu u voćnjak, svuku se, uspnu na voćke i pjevaju molitve sv. Matii. Autor je još opisao običaje o mesopustu sa iznošenjem smrti (*vynášeni smrti*) što je stari i pretkršćanski slavenski običaj. Tada djeca naprave ženski lik od slame - *Mařenu*, nose ga kroz selo, vuku i bace u rijeku. To je istjerivanje zime koja znači smrt. Onda posijeku mladu jelu, okite je, nose kroz selo i pjevaju određenu pjesmu. Ferdinand Menčík napisao je prilog o češkom narodnom kazalištu pod naslovom *Das slavische Volksschauspiel* (str.459-462). Ovo kazalište oslanja se na isusovačko kazalište s biblijskim nadahnućem i tematikom koje je prešlo u narod pa su tako nastale kazališne družine, prikazivale su se božićne predstave, predstave za Bogojavljenje, uskršne drame koje ne zaostaju za srednjovjekovnim pasionskim igrama, potom staro- i novozavjetne predstave na pozornici od dasaka. Ove drame imaju prolog poput srednjovjekovnih. Česte su predstave s dobrotvornom namjenom. Ovaj prilog, kao i prethodni, ne pokazuje uvjerljivu razliku prema njemačkoj narodnoj kulturi, kao ni prema kulturi ostalih katoličkih naroda u Europi npr. Talijana ili Hrvata i pokazuje ulogu crkve u nastanku narodne kulture i mentaliteta.

Josef Alexander barun von Helfert i Ottokar Hostinský zajedno su napisali prilog o češkoj narodnoj pjesmi i plesu pod naslovom *Volkslied und Tanz der Slaven* (str.462-482). Autori su narodnu pjesmu opisali u nastanku, najprije se sklada melodija, a onda tekst slijedi melodiju. Bila je to svijest o jedinstvu glazbe i književnosti kakva postoji u ranim razdobljima književnosti, osobito usmene.¹⁴ Melodije obično potječu od neke stare crkvene himne. Tu se opat javlja svijest o

utjecaju crkve na narodnu kulturu koja je plodna, ali ne izražava etničku individualnost na onaj način na koji to izražava animistička tradicija u narodnoj književnosti. Ali nisu samo pjesma i tekst saživljeni, već je to i ples. Kod autora se ipak ne pojavljuje svijest o iskonskom karakteru narodnog pjesništva koji je oštećen izumom pisma, a osobito tiska. Autori, međutim, pišu o povijesti zanimanja na narodno pjesništvo pa spominju namjesnika (*Oberstburggraf*) Češke grofa Kolowrata koji je 1820-ih godina u povodu osnutka Češkog Muzeja pozvao na bilježenje narodnih pjesama. Te su pjesme sakupljali F. L. Čelakovský, Karlo Jaromir Erben i drugi, prevodili su ih na njemački pored ostalih Ida von Düringsfeld. Bila je to inicijativa vlasti, jer je grof Kolowrat bio državni dužnosnik, a imala je širokog odjeka kod Slavena, osobito kod Hrvata, pa hrvatski časopis *Vienac* traži uzor u spomenutom Jaromiru Erbenu koji je obradio narodnu bajku,

140

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁴ Ivan Pederin, *Qu'est-ce que la littérature?*, Dubrovnik, XII(2001) br.1. str. 125-139.

što se u Hrvatskoj zove *Cura jaše z mertvecem*¹⁵, Šenoa je objavio i prijevode proznih djela češkog folkloriste i pripovjedača Jaromira Erbena (1811-1870), a Ida von Düringsfeld boravila je nekoliko godina u Dalmaciji i bavila se hrvatskom narodnom i umjetnom književnošću drugujući s hrvatskim intelektualcima.¹⁶ Nekoć je bilo junačkih pjesama vezanih za rat za austrijsku baštinu. Jan Neruda dijeli pjesme na sjetne i tužne i nalazi da je tome razlog gubitak državne samostalnosti. Autor sumnja u to jer su češke narodne pjesme živahne i čedne, vole deminutive, rado se vezuju na neki vanjski događaj.

Autori su nastavili s opisom vrlo proširene i obljubljene instrumentalne glazbe, neki češki plesovi obljubljeni su i u inozemstvu kao *kalamajka* i *rajdovak*, ali su i strani plesovi obljubljeni u Češkoj, čak i na selu. Znak je to da češka kultura, čak i narodna ima živ uzajamni odnos sa stranim kulturama. Feudalizam je ostavio dubokih tragova u narodnoj kulturi. On ne spominje romantičku književnost koja traži uzor u folklornoj književnosti, dakle u feudalnoj književnosti iz druge ruke, ali ističe da suvremena književnost vidi svoj cilj u podizanju naroda, pa narodne nošnje nestaju. Narod je, to autor nije uočio, obrazovani sloj.

Laurenz Dušak napisao je prilog o češkoj dijalektologiji kao *Die slavischen Dialekte* (482-496). Autor počinje s Janom Husom koji je svojim spisima praški dijalekt napravio pisanim jezikom (*Schriftsprache*), pa je 1571. njegov sljedbenik napisao i gramatiku koju su 1857. izdali Hradil i Jireček. On razlikuje jezik seljaka i pisani jezik pa i dijalekte. Iz ovoga nije jasno da li je jezik Jana Husa bio kancelarijski ili književni jezik.¹⁷ Pisac dalje navodi gramatike i pravopise do J. Dobrovskog i J. P. Šafařika, koji je imao osobitih veza sa vojvođanskim Srbima, P. L. Čelakovskog, već spomenutog K. J. Erbena, Boženu NPMcovu. Svrstavao je i proučavao dijalekte. Alois VojtPch Šembera (1807.-1882.) je rodoljub koji slijedi Jana Kollára, Jungmanna, Šafařika i Palackog. On je bio lektor češkog jezika i književnosti na bečkom sveučilištu. Nadalje se pozabavio Josefom Jirečekom, J. Hruškom i V. J. Dušekom. Ovaj rad je pored ostalog i povijest češke filologije koja je imala širokog odraza među austrijskim Slavenima, posebno Hrvatima pa je Jan Kollár posjetio ilirce u Zagrebu.¹⁸

Anton August Naaf napisao je narodopis Nijemaca na zapadu, sjeveru i istoku Češke kao *Volksleben der Deutschen in West-, Nord- und Ostböhmen* (496-564). On je počeo spomenom starih ljetopisaca koji su Češku nazivali srcem Europe. Nijemci u Češkoj nose sve glavne značajke Germana koje autor navodi kao vjernost,

141

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁵ Ovako je urednik branio Dežmana od vjerojatno usmenih predbacivanja da je pod utjecajem Augusta Bürgera, *Vienac*, 1/1869. str.512.

¹⁶ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991. Poglavlje Putopisi apsolutizma.

¹⁷ O toj razlici Ivan Pederin, *Diplomatički, kancelarijski i uredovni jezik*, Kolo, X(2000) br.1. str.5-12. Osim ovoga što sadrži ovaj prilog valja dodati, a to se vidi baš iz ovog rada da se otprilike u XIV. st. na dvorovima osim časti praeceptora koji je pisao kroniku, biografiju vladara, prigodne pjesme i sl. uvedena još i funkcija kancelara koji je pisao isprave, znak da se osjetila razlika između književnog i kancelarijskog jezika.

¹⁸ Milan Prelog, *Slavenska renesansa*, Zagreb, 1924. str. 147. Više o vezama iliraca i češkog preporoda u nedavno u Zagrebu obranjenom magistarskom radu Zanete Sambunjak pod naslovom *Književnost i knjižarstvo ilirizma prema austrijskoj cenzuri i književnosti biedermeiera*.

pravičnost, pobožnost, ljubav prema obitelji, odanost caru i domovini. Narod se idilizira i kiti čudorednim svojstvima koje malo variraju od naroda do naroda, a

nikad ne variraju kad se spominje odanost caru i domovini. Nijemci su ozbiljni i marljivi. Opisao je njihov fizički izgled. Njemački seljaci obično znaju više zanata, dobri su pjevači pa se među njima našlo dosta opernih pjevača, rade kao riječni brodari na Elbi. Nošnje im se razlikuju, ali su kuće franačkog tipa koji je proširen u Njemačkoj i uopće u srednjoj Europi sve do Sedmograđa. Autor je opisao te kuće. Oni u zapadnoj Češkoj više vole glazbu, oni na sjeveru i istoku likovne umjetnosti. U kućama se čitaju domaći aforizmi npr. *Kad bi mržnja i zavist gorjele kao vatra, ugljen ne bi bio ni izdaleka tako skup*. O aforizmu je malo napisano, nema članka o aforizmu kod naprijed spomenutog Merker Stammera, ovi aforizmi koji se često nalaze u kućama, moralizirani su, sadrže jednu kratko i pregnantno izraženu mudrost, sentenciozni su, a moralni sadržaj usmjeren je prema učvršćenju obitelji kao temeljne zajednice.

Naaf nadalje opaža brzu industrijalizaciju koja mijenja zdravi poetski duh sela. Tu progovara duh realizma koji traži i nalazi narodno zdravlje. Međutim, realizam u ovom razdoblju postaje konzervativan, boji se industrijalizacije koja razara tradicionalnu folklornu kulturu što se osjeća kao narodni identitet. Taj strah od grada i industrijalizacije zamjećuje se kod J. J. Strossmayera koji je u svom putopisu *Osvrt na moj putni izlet u Njemačku i Češku*, čak preporučio da se gradovi ruše projektilima. U ovoj zabrinutosti za stare običaje i nošnju ne spominju se teškoće kroz koje je prolazilo prenapučeno i vrlo siromašno selo. Naaf je nadalje opisao svadbene običaje sa ceremonijalima u kojima jezične formule igraju znatnu ulogu, k tome ples i pjesme. Opisao je pogrebne običaje. Kad netko umre otvori se prozor sobe da mu duša može odletjeti u nebo. U nekim udaljenim krajevima dolazi na dan sv. Andrije u prosincu *opaka žena* u kojoj autor prepoznaje starogermansku *Berchta*. Kontinuitet sa starim Germanima važan je jer znači narodni identitet. I božićni običaji zasvjedočuju narodni karakter. Autor tu uopće ne spominje vjerski sadržaj Božića, ali spominje kako mali Isus vozi zlatnu kočiju koju vuku bijeli konji slično kao što je i germanski bog Wotan jahao na bijelom konju. O Božiću se ubija divlji čovjek – zima i to znači pobjedu kulture. Ovdje autor spominje nešto od vjerskog karaktera Božića, ali ne kršćanskog nego animističkog značenja Božića kao meteorološke svečanosti. U travnju se slavi noć vještica koja potječe od germanske animističke vjere. Narodna pjesma čeških Nijemaca oslanja se na pjesmu njihove braće u Njemačkoj, sage potječu također iz kruga njemačkih saga, ali su neke i autohtone. U sagama djeluju prirodne sile, sunce, munje, gromovi. Onda spominje kršćanske sage i miješa ih s legendama, a to su biografije svetaca i njihovih djela. Legende su vezane sa štovanjem svetaca koji su naši zastupnici pred Gospodinom od ranokršćanskih vremena, u legendama se čita mnogo o čudima, one govore o proširenosti štovanja nekog sveca: Sama riječ potječe od srednjeg latiniteta. Legenda nije povijesno dokaziva, ona ne vodi računa da li je odnosni svetac kanoniziran ili ne i nastoji doznati neku istinu od odnosnog sveca, često je vezana za istočnjačke izvore i helenistički roman, razlike između života svetaca i

142
VDG JAHRBUCH 2005

pučkih legendi nisu male.¹⁹ Autor je nadalje spomenuo likove njemačke bajke i praznovjerja kao *Kornmännchen*, *Hopfenmännchen*, *Wassermann* i dr. Josef Rank napisao je narodopis Nijemaca u Češkoj šumi kao *Volksleben der Deutschen im Böhmerwald* (str. 564-604). Iz tog se vidi da češki Nijemci nisu etnički jedinstvena skupina. Autor je opisao njihov izgled, danas su manje borbeni, rjeđe su krivolovci i krijumčari. Vole zavičaj, a ako odlaze, odlaze najradije u Donju Austriju gdje ih zbrinu njihovi zemljaci. Često su pokućarci pa odlaze u Njemačku i upoznaju strane zemlje, stječu poslovno iskustvo. Oni su nezavisni i samostalni. Rank spominje ove Nijemce kao ostatke germanskih Markomana, čime hoće reći da su starosjedioci i prema tome vlasnici Češke, ali to ne piše izričito, a to nije lako ni dokazivo. Naprijed smo vidjeli da se Nijemci ne smatraju starosjediocima u Češkoj. Njihova narodna nošnja slična je bavarskoj i austrijskoj. Kulturu naroda ocjenjuje tako što gleda narod kako radi. To bismo mogli priznati kao jedno od načela realizma. Rank nadalje opisuje njemačke plesove, prikazanje o Adamu i Evi. Biblijska predaja i religija duboko su proželi ovaj narod. Ovdje autor upada u kontradikciju jer smo naprijed vidjeli kako se opisuju ostaci pretkršćanskih kultova kod Nijemaca i pridaje im se osobita etnička, ne vjerska vrijednost. Rank

dalje opisuje pasionska prikazanja, marijansku pobožnost, hodočašće na neku svetu goru protiv bolesti, formule koje se tom prilikom izgovaraju. Oči se liječe tako što se kapci pomažu slinom, kako je to radio Isus i izreče neka molitva. Ali uz ovakve kršćanske postupke autor opisuje kako se ljudi štite od vještica i sablasti, a ti postupci nisu uvijek kršćanski. Tako se pred kućama opakih žena pucketa bičem. Običaji kod zaruka također sadrže jezične formule i ceremonijale. Prepričao je sagu o bijeloj ženi, kćeri Ulricha II. von Rosenberg koja je voljela Petera von Streremberg, ali se morala udati za nekog opakog čovjeka koji ju je iznenadio u sobi s Peterom i zlostavljao čak 25 godina. Kad joj je muž umro ona je postala štíćenicom nećaka Heinricha VI. von Neuhaus Telč i sve ih je osvojila svojom dobrotom. Narod je poslije njezine smrti tugovao, a njezin duh se pojavljivao u dvorcu Rosenberg u bijeloj suknji zastrtog blijedog lica i nosi sobom svežanj ključeva. Kad se negdje rodi dijete ona se veseli i ide u kuću kao brižna domaćica, prijatelj je siromaha, kažnjava opake. Njezin pokojni udovac nema mira u grobu, moli svećenika sa slike, pjeva Te Deum i bijela žena se više ne pojavljuje. Ova saga doživjela je književnu obradu u romanu Horace Walpolea *The Castle of Otranto*, a onda brojne obrade u austrijskoj trivijalnoj književnosti mijene XVIII./XIX. st.²⁰ Rank je nadalje opisao brojna praznovjerja i para-crkvena vjerovanja, kao što je vjerovanje da je 1460. kovač Hollenhammer talio bakar, vidio grumen koji je plivao na površini, počeo ga kovati, a onda je u njemu najednom opazio sliku Raspetoga. Pomolio se i odnio raspelo u crkvu gdje ga vjernici štiju.

143

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁹ Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte begründet von Paul Merker und Wolfgang Stammer, zweite Auflage neu bearbeitet und unter redaktioneller Mitarbeit von Klaus Kanzog sowie Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Werner Kohlschmidt und Wolfgang Mohr, Zweiter Band, L-O, Berlin, 1965. Hellmut Rosenfeld, *Legende*, str. 13-31.

²⁰ Ivan Pederin, Na izvorištima trivijalne književnosti, Njemačka sablasna pripovjetka (Geistergeschichte) i engleska gotška pripovjetka (Gothic Story) prema kriminalističkom romanu, Izraz, Sarajevo, Bd. 22(1978) br. 11-12, str. 1517-1540.

Heinrich Gradl napisao je prilog o njemačkim dijalektima kao *ide Dialecte der Deutschen* (str. 604-618). Počeo je istaknuvši da ne postoji jedan češko-njemački dijalekt što znači da češki Nijemci nisu potomci germanskih Markomana, da su se doselili poslije Slavena sa raznih strana koncentrično prema političkom središtu. Mudri češki vladari spoznali su prednosti od njemačke radinosti za svoju zemlju pa su privlačili njemačke naseljenike. Autor je onda opisao četiri glavna dijalekta čeških Nijemaca.

U drugom svesku je Ottokar Hostinský napisao prilog pod naslovom *Musik in Böhmen* (str. 1-60). Počeo je tako što je istaknuo da je glazba starija od Crkve, da je Crkva potisnula pretkršćansku glazbu, ali ne sve pa se nešto i održalo kao kolende. U ovom prilogu, kao i u ostalim osjeća se potreba da se suvremena nacija veže sa prapoviješću. Autor je onda opisao crkveno pjevanje, spomenuo je pjesmu biskupa Adalberta koji je umro 997., Vjenceslavovu pjesmu koja potječe vjerojatno iz VIII. st. Narod je trebao glazbu i ples. Autor je u češkoj glazbi razlučio domaću glazbenu kulturu od stranih elemenata koji prodiru osobito otkad je Ivan Luksemburški postao češki kralj. Tada su u glazbi ojačali francuski utjecaji. Ovim je autor posredno priznao da je dvor pored ostaloga bio i kulturna ustanova. Francuski utjecaji išli su preko Pariza i papinskog dvora u Avignonu. Za Karla IV. se prijestolonasljednik odgajao u Parizu. Onda su u češku glazbu počeli prodirati talijanski elementi, pa provansalski. Pjesnik Guillaume Machault (1284-1377) bio je *tajni pisar* kralja Ivana. On je vjerojatno bio kraljev praeceptor ili kancelar, a ovaj podatak kaže o funkciji i ulozi ovog dvorskog dostojanstvenika o čemu su izvori škrti. Glazbi ne pogoduju vjerski ratovi pa se nove pjesme zabranjuju 1406. zbog straha od hereza. Ovo nam kaže o snazi pjesme i glazbe kao političkog oružja, a ne samo kod širenja vjere o čemu nam kaže *Adalberts- i Wenzelslied*. Husiti ne vole katoličku crkvenu glazbu i smatraju je pompoznom. Da li je pompa strana vjerskom kultu i glazbi? Međutim s Janom Husom počinje gorljivost u skladanju novih pjesama, a češka braća (*böhmische Brüder*) kako se nazivao njegov pokret imaju svoj *Canzonale* - knjigu s crkvenim pjesmama Jana Blehoslava i Jana Černýja, znak da je pjesma postala političkim oružjem, slično kao i tiskana riječ zbog čega su se za reformacije palile knjige²¹, slično kao što se danas uništava vatreno oružje. Blahoslav je k tome autor prvog teorijskog djela o glazbi na češkom

jeziku. Husite slijede i druge konfesije koje sastavljaju knjige crkvenih pjesama i time se uključuju u vjersko-političke borbe. Ove knjige namijenjene su puku. Kod katolika cvate korsko pjevanje od Josquina do Palestrine, Orlanda di Lasso, Giovanni Gabrielija. U Češkoj nastaju književni korovi sastavljeni od uglednih građana, to su korovi slični njemačkim *Meistersingerima*, postoji dvorska kapela – znak da se svjetovna glazba odvaja od crkvene, u gradovima k tome postoje trubači. Godine 1701. je Thomas Balthasar Janovka napisao prvi glazbeni realleksikon suvremene glazbe, a od 1720-ih godina prodire u Prag i opera iz Firenze, odakle dolaze i operne družine. Godine 1787. dolazi i Mozart koji je u Pragu dobro

144

VDG JAHRBUCH 2005

²¹ Aleksandar Stipčević, Povijest knjige, Zagreb, 1985. na str. 291, 294. piše kako se tiskom vodila promidžba protiv Turaka i pozivalo na rat, kako se protestantizam širio tiskanim knjigama.

primljen (o tome je Franz Grillparzer napisao pripovijetku pod naslovom *Mozart auf der Reise nach Prag*).

Autor nastavlja sa ulogom češke glazbe u Europi pa operni skladatelj Josef Mysliveček odlazi u Italiju i tamo ima uspjeha, 1777. ide u München. Temelj češke glazbene kulture su zemaljske škole u kojima je školnik ujedno učitelj glazbe i voditelj crkvene glazbe. Od 1798. postoji u Pragu i stajaće kazalište što je odraz osnivanja bečkog Burgtheatra u 1770.-im godinama kao prvog državnog kazališta u smislu austrijskog prosvjetiteljskog apsolutizma.²² U tom kazalištu prikazuju se talijanske opere, 1811. osniva se i prvi konzervatorij u Europi, pa glazbeno društvo. Na konzervatoriju djeluju mnogi strani umjetnici, osobito violinisti. Osniva se orguljaška škola za crkvenu glazbu oko 20 godina poslije konzervatorija, prvi ravnatelj je Johann Nepomuk Vitasek.

Instrumentalna glazba osobito se njeguje u romantici, međutim češka glazba nije nacionalna i u to doba ne njeguje folklor koji inače voli romantička glazba. Češka glazba prima inozemne utjecaje s mnogih strana i oni oploduju domaću glazbu. U sliku glazbene romantike spada Jan Tomášek koji sklada Goetheove stihove, slično kao što stihove Goetheovog doba u Beču sklada Franz Schubert. Goethe to odobrava. Tek Bedžih Smetana usmjeruje glazbu nacionalno i folklorno, 1861. napušta dobro plaćeno mjesto direktora filharmonije u Gothenburgu u Švedskoj, kako bi se posvetio nacionalnoj glazbi. U Pragu djeluje 1843. kao učitelj glazbe u kući grofa Leopolda Thuna. Smetanina opera *Libuša* uprizorena je 1881. kod otvorenja nacionalnog kazališta, a na predstavu je došao i prijestolonasljednik nadvojvoda Rudolf koji je živio u Pragu.²³ Autor je potom nabrojio i druge češke skladatelje, Dvořaka koji je nacionalan, ali u slavenskom smislu, Zdenka Fibicha. Ovi skladatelji bili su socijalno skromnog porijekla, Smetana je bio sin pivara, Dvořak sin gostioničara i mesara. Pa ipak je od cara dobio odlikovanja, a imenovan je članom češke akademije, stekao je počasne doktorate i druge počasti. Bio je to oblik mecenatstva, ali i kupovanja umjetnika karakterističan za novo doba.²⁴ Češka glazba bila je u nekim aspektima nacionalna, u nekima ne. U XIX. st. ona je bila pored ostalog nacionalna po organizacijskom obliku kojem je nacija dala okvir sa osnivanjem konzervatorija, kazališta i drugih društava za njegu glazbe. Kruna je u tome sudjelovala nagradama i potvrdnim držanjem.

Anton Truhař napisao je prilog o *slavenskoj*, ne češkoj književnosti kao *Slavische Literatur* (str. 61-125). Češku književnost periodizirao je do 1410., pa od 1410. do bitke na Bijeloj Gori 1620., a onda od 1620 do osnivanja pučkih škola po inicijativi Marije Terezije 1774, i onda razdoblje preporoda. Nekoliko čeških plemena postaje u IX./X. st. čvrsto političko jedinstvo. Ne navodi čimbenike koji su Čehe napravili političkom jedinicom, kako se autor izražava, a to je mogla biti

145

VDG JAHRBUCH 2005

²² Ivan Pederin, Die Nationalisierung, Industrialisierung und Kommerzialisierung der Literatur der habsburger Monarchie, Riječ, VIII (2002). br. 1

²³ Jedan od Rudolfovih učitelja bio je Anton Gindley, sin mađarsko Nijemca i Čehinje i zastupnik tolerancije među Nijemcima i Česima Brigitte Hamann, Rudolf, Kronprinz und Rebell, München, 1987. str. 65.

²⁴ Robert Escarpit, Sociologie de la littérature, Paris, 1958. str. 48-49.

jedino feudalna vlast i crkva. Najugledniji češki dijalekt je srednje-češki koji ipak ne potiskuje ostale dijalekte što onda, rekli bismo danas, nije bilo ni moguće jer tadašnja država nije imala opću vojnu obvezu, školsku obvezu, suvremeno činovništvo i novinstvo koje danas potiskuje dijalekte. Kršćanstvo donosi pismo,

točnije donose ga sveta braća Ćiril i Metod. Iz 1100. godine potječu glose sv. Grgura na jeziku bliskom starom crkvenoslavenskim, pa naprijed spomenuta Adalbertova pjesma *Hospodine pomiluy* koja se pjevala u crkvi, ali i na bojišnicama što kaže o pojmu rata koji mora biti pravedni rat ako će nam Gospodin pomoći. Ratna pjesma jedna je od prastarih književnih rodova. Potom slijede pjesme posvećene Isusu. On spominje Grüneberški i Kraljodvorski rukopis koji su nedavno otkriveni, Kraljodvorski rukopis bio falsifikat iz XIX. st. koji je trebao ojačati svijest o kulturnom identitetu Čeha, a autor i piše da Dobrovský i Jernej Kopitar oba rukopisa smatraju falsifikatima. Pa ipak, ovaj posljednji snažno je djelovao u češkoj književnosti, slično kao što su i Macphersonove Ossianove pjesme snažno djelovale u romantizmu. Autor je i prikazao raspru oko autentičnosti tih rukopisa. Češka književnost vezuje se uz zapadnoeuropsku, ali je svjetovna lirika slaba u Češkoj za razliku od zapadne Europe, jak je utjecaj njemačke književnosti. Otkrivaju se rukopisi koji djeluju u romantizmu. Za razliku od svjetovne književnosti razvijena je didaktička crkvena književnost i legende nastale prema latinskim predlošcima. Tu se osjeća nepoštovanje latinske pismenosti i književnosti. Cijeni se samo književnost na narodnom jeziku što se oslanja na folklornu književnost.

Autor potom prelazi na pojavu drame koja potječe iz uskršnjih obreda. Sve ove književne pokrete autor naziva romantičkim. Poblize, romantička je prema ovom piscu književnost nastala u kasnom srednjem vijeku kao roman o Trojanskom ratu Guida Columna ili Život Aleksandra Velikoga, Barlaam i Josafat.²⁵

Znanstvena proza, teologija, psalmi, Evanđelja, pravni spisi su na latinskom i u tome ne nalazimo autorovu osudu. On spominje ratnu pjesmu Taborita *Kdož jeste Božji bojovnici* kao značajno književno djelo i tu posredno priznaje potrebu da stih bude popraćen melodijom što nije bilo više moguće kad se književnost počela izdavati tiskom. Češka književnost do toga doba oskudna je pripovjedačkom prozom, ali ima bogatstvo crkvenih pjesama, stari predlošci se prepisuju i prerađuju, širi se poučna proza, bujaju husitska bogoslovna djela u kojima nalazi potvrdu narodnog jezika i duha. Jan Hus ne slijedi Wiklefa slijepo, već nastoji naći sukladnost njegovih spisa s katoličkim učenjima. Ovdje naziremo pokušaj izmirenja Husa s katolicizmom kojemu on nije bio opasan, a Češka je, kao i Austrija uopće bila katolička zemlja. Autor ne zalazi u bogoslovna pitanja. Husitizam je, tako autor, bujanje biblijske književnosti, on stavlja filozofiju u službu vjere. Spominje pokrštenog Židova Paula Žedeka, (umro 1471) bio je istaknuti ultraquist u mladosti, kasnije katolik pa je napisao spis o dužnostima vladara pod naslovom *Jiři spravovna*, pa latinsko enciklopedijsko djelo *ber viginti artium*. Povijest se

146

VDG JAHRBUCH 2005

²⁵ U hrvatskoj književnosti 1870-ih godina romantičkom se smatra otprilike ono što danas podrazumijevamo pod trivijalnom ili zabavnom književnošću, ona dobra književnost koja obrazuje je jedino realizam. Pisac je onoliko uspješan koliko je realist. Ivan Pederin, Pitanja izdavanja *Vienca* i teorije realizma u sjeni njemačke književnosti do Šenoine smrti (1881) Riječ, VI(2000) sv. 6. str. 145-170.

inače u to doba zapušta i spada na suhoparne analitičke pokušaje, ali uslijed ratova cvate poznavanje stranih zemalja i naroda. Tako autor čak i u teškim vremenima umije maštovito naći neke prednosti. Slično kao Janovka koji je napisao prilog o glazbi autor nalazi značaj češke kulture u plodnim odnosima sa stranim kulturama jer Češka se nalazi u srcu Europe, izložena kulturnim stremljenjima sa strana. Rat nije samo nesreća, nego i znanost, prema tome oblik kulture, a češka ratna znanost i umijeće šire slavu češkog imena. U to doba razvija se i pravna proza, ali književnost ne poznaje pojma originalnosti koji je nastao tek krajem XVIII. st., a originalnost je postala zakonski zahtjev zakonom o tisku Alexandra Bacha u 1850-im godinama.²⁶

U reformaciji su se potvrdili narodni jezici, ali autor ipak opaža njezinu zamornu jednoličnost na književnom području, nije prijatelj ni kozmopolitizma humanizma, kad se piše pretežito na latinskom. Autor ne spominje kulturu grčkog jezika u reformaciji, ne spominje Philppa Schwarzerde koji je svoje ime preveo u Melanchton, ne spominje ni stalnu naklonost protestanata grčkom na štetu latinskog. Češki humanist Bohuslav Hassenstein vonb Lobkowitz putuje da posjeti mjesta na kojima se razvila antička kultura, njeguje klasične jezike. Gregorius Hrubý von jeleni je učeni prevoditelj i sa Wenzelom Piseckým putuje kao mentor Sigismunda Geleniusa Vjerojatno je bio njegov praceptor. On njeguje češki jezik

koji može postati ravan grčkom i latinskom jer humanizam se osušio u jalovosti svog latiniteta. Autor ne zamjećuje da latinizam stvara uvjete za osjećaj zajedništva među obrazovanim ljudima u Europi dok njega narodnih jezika bolje mobilizira narodne snage, ali stvara začahurenost u vlastitu naciju.

Češko-moravska braća (a to su kasniji sljedbenici Jana Husa) njeguju češki jezik. Svjetovna književnost nema umjetničkih dostignuća, epika je zavisna o Bibliji i legendi, šire se tendenciozne pjesme, alegorična moraliziranja, sve se okreće oko crkvene pjesme, osobito kod ultraquista, a i kod češke braće. Prevode se psalmi ili se parafraziraju. U husitsko doba drama gubi oslonac, onda prevladava isusovačka drama, često i vesela. Protuklerikalnost je osnova duhovnog držanja ovog povjesničara češke književnosti. Pripovjedna proza oslanja se na pučku književnost, javlja se opet didaktična književnost vezana s bogoslovljem, egzegeza, historiografija i kozmografija. Treće razdoblje počinje s bitkom na Bijeloj Gori. Književnost stalno opada u tom razdoblju, isusovci preuzimaju sveučilišta i šire kozmopolitski duh na štetu nacionalnog, žele iskorijeniti heretike. Pišu se povijesna djela puna zemljopisnog i etnografskog znanja.

Novo doba počinje s Marijom Terezijom za koje se budi rodoljublje. Ukida se Družba Isusova 1773. i time latinizam gubi glavni oslonac. Ovo autor ocjenjuje kao vrlo pozitivno. Prestaje denacionalizacija čeških intelektualaca. Osnivaju se pučke i trivijalne škole, širi se njemački jezik, češki se zaboravlja, uz narod ostaje samo niže svećenstvo. Međutim 1769. osniva se učeno privatno društvo *Souhromá učená společnost*, osnivaju ga aristokrati Ignaz Born i grof Franz Josef Kinsky. To je od

147
VDG JAHRBUCH 2005

²⁶Ivan Pederin, Die Nationalisierung, Industrialisierung und Kommerzialisierung der Literatur der habsburger Monarchie, Riječ, VIII (2002). br. 1

1784. *Král. česká společnost nauk*. Njezin član je patrijarh slavistike Josef Dobrovský (umro 1829), pa piarist Gelasius Dobner (umro 1790). Prvi je isusovac. On budi češki narod, piše *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (1822). Ovaj osnivač slavistike pisao je na njemačkom, čak i Goethe se o njemu izražavao s poštovanjem. On je 1791. u carevoj nazočnosti održao predavanje o odanosti slavenskih naroda Habsburgovcima u Kraljevskom znanstvenom društvu, nadahnuo je naraštaje filologa, u njegovo potomstvo ubraja Josefa Jungmanna koji je znao mnogo starih i novih jezika. Ovaj autor, koji se s malo simpatija izražavao o crkvenoj književnosti ranijih razdoblja ne pridaje nikakvu važnost činjenici da su ovi pisci bili isusovac, odnosno piarist.

Jungmann prevodi; piše *Slovesnost* (1820), osniva *Museum království českého* 1818. sa *Sbor pro vědecke uzděláru řeči a literatury české*, a to je zapravo Matica češka, piše *Slovník českoněmecký*. Ovo nam kaže o značenju leksikografije i prijevoda u razvitku jednog nacionalnog jezika, ali i o ulozi njemačkog jezika i filologije u razvitku slavistike. Tada je Vjenceslav Hanka, knjižničar u češkom muzeju "otkrio" Kraljodvorski rukopis, počeo izdavati staročeške spomenike, proučavati gramatiku, Jan Kollár, koji je studirao u Jeni izdao je *Slovanske starožitnosti*,²⁷ Čelakovski i František Palacký izdaju narodne pjesme. Sve to ime šireg odjeka među vrlo brojnim austrijskim Slavenima, Šafařík je dugo bio profesor na srpskoj gimnaziju Novom Sadu, a kasnije ravnatelj Sveučilišne knjižnice u Pragu, Palacký je bio praeceptor velikaške djece, bavio se starim rukopisima, on je putovao i istraživao u pismohranama. Tada se i mnogo prevodilo ponajviše s njemačkog, a prijevod je doprinio stvaranju pojma književnog standarda ispod kojeg jedna nova književnost ne smije ići, osim što je širio književni obzor. Časopis koji je u tom smislu i funkciji objavljavao mnogo prijevoda bio je hrvatski časopis *Vienac*.²⁸ Autor priznaje da je njemačka književnost znatno djelovala u češkoj, a tako je i liberalni pokret 1848. djelovao u češkoj književnosti.²⁹ Ovim se autor dosta obazrivo svrstava uz liberalizam.

Truhař vidi u književnosti sredstvo buđenja narodne svijesti pred čime uzmiču umjetnički kriteriji. To shvaćanje sukladno je mišljenjima mnogih drugih npr. njemačkih povjesničara književnosti i kritičara koji su kao Georg Gottfried Gervinus ocjenjivali nekog pisca po tome koliko je on bio liberalan.

Autor od njemu suvremenih pisaca spominje Boženu Němcovu, ističe povijesnu pripovijetku, a onda spominje Češku akademiju znanosti, književnosti i umjetnosti

koja je nosila ime Franje Josipa, kao uostalom i zagrebačko sveučilište. Ovaj car bio
148

VDG JAHRBUCH 2005

²⁷O tome Matthias Murko, *Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik*, Mit einem Anhang: Kollár in Jena und beim Wartburgfest, A.v.d.T. *Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik*, I. Graz, Styria, 1897.

²⁸Vidi Ivan Pederin, *Njemačka, austrijska i druge književnosti u hrvatskom časopisu „Vienac“*, (1869-1903), Zadar, 1978. netiskana disertacija. Ova disertacija o najvažnijem poduzeću hrvatske književnosti uopće već 25 godine čeka tisak. Drago Šimundža, *Francuska književnost u „Viencu“*, Split, 1993.

²⁹On se odrazio i u austrijskoj književnosti, Karlheinz Rossbacher, *Literatur und Liberalismus, Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*, Wien, 1992. i u mnogim drugim književnostima.

je nosilac drugog vala modernizacije koji je svoj vrhunac dosegao u 1870.-im godinama kad su osnivana sveučilišta kao sveučilište u Zagrebu, Bukovini i dr. Ovaj prilog i prilozi nam kažu i o funkciji književnosti. Ona je u srednjem vijeku bila sredstvo vjerskog kulta koji je (nećemo spominjati bogoslovne okolnosti) bio sredstvo širenja uljudbe, političke i gospodarske stabilizacije pa su narodi ušli u povijest tako što su se pokrstili. u XV./XVI. st. književnost je sredstvo vjerskih borbi, u XIX. st. sredstvo kojim su se oblikovale nacije. Književnost je u XIX. st. organ demokracije i jedva da možemo govoriti o nekoj nazadnjačkoj ili reakcionarnoj feudalnoj književnosti u tom stoljeću. U Europi ima nacija koje nisu stvorile državne organizacije i to baš u Austriji, ali nema nacije koja nije stvorila svoju nacionalnu književnost u XIX. st. osim Židova, Roma, Armenaca koji su kao svoj jezik prihvatili poljski još u XVIII. st. Ovdje moram sumnjati da li su to nacije.

Ovaj prikaz nam kaže da je češki preporod neposredni izdanak terezijanskih i jozefinskih reformi, ali se bujnije razvio u Češkoj negoli u Beču koji se osjećao grudobranom katolicizma, a u XIX. st. grudobranom Zapada i nije isticao svoj njemački karakter, već europski. Stoga su bečki pokreti slabo odjekivali u decentraliziranim grofovijama i kneževinama njemačkog jezika, ali je modernizacija bila utoliko snažnija u Češkoj koja je bila jasnije okupljena oko Praga, jer je bila centralizirana. Upada u oči da u tom preporodu djeluje mnogo katoličkih svećenika, a i poneki znanstvenik s njemačkim prezimenom što znači da vlast i njemačko pučanstvo nije vidjelo opasnost u češkom pokretu, već da joj je on bio dobrodošao kao oblik modernizacije. Okvir te modernizacije je nacija i nacionalna država i to je u češkom preporodu jasno, ali ne u Beču. To je jasno i u mađarskom preporodu tek što je Mađarska imala polovicu pučanstva koje nije bilo mađarskog jezika. Njezina državna ideologija bila je jezična mađarizacija koja je izazvala silan otpor osobito kod Hrvata. To će biti da je bio razlog što je hrvatski pokret kasnio. Jozefinizam je u Hrvatskoj doživljen kao germanizacija ili radije mađarizacija, kao kršenja ustava i starih pravica, pa je u ilirizmu ojačala ideja slavenske uzajamnosti i oslanjanja na češki preporod.

Ovdje se valja zamisliti o tome što je u Carevini bila nacija. Potkraj stoljeća Carevina je bila federacija ograničenih suvereniteta, sama Carevina bila je naprednjačka, ali ne demokratska jer je napredak dolazio kao inicijativa krune što je osobito lijepo vidljivo baš u Češkoj. Pun suverenitet ipak nije imala ni jedna nacija, nego samo car koji je u svojoj vlasti imao vojsku, tajnu policiju, vanjske poslove i financije. Carevina nije bila demokratska, a to će reći da je imala slab parlamentarizam pa parlamenti u nacijama nisu igrali znatnije uloge. Međutim, nacionalna kultura igrala je vrlo znatnu ulogu pa je oblikovala svijest i mentalitet suvremenih nacija, odnosno njihova višeg sloja, ali i seljaštva koje je svojom kulturom djelovalo u višem sloju. Svi austrijski narodi koji su to željeli, postali su suvremenim nacijama u XIX. st., njemačko pučanstvo nije se tome opiralo, već je sudjelovalo u tim nacionalnim pokretima kao Strossmayer, Jungmann, Rieger i

149

VDG JAHRBUCH 2005

mnogi drugi.³⁰ Kruna nije bila čuvstveno vezana ni uz jedan od brojnih naroda, ali je Češka bila područje na kojem su se dogodili bitni događaji austrijske i srednjoeuropske povijesti.

Wendelin Toischer napisao je prilog o njemačkoj književnosti u Češkoj do kraja tridesetogodišnjeg rata pod naslovom *Die deutsche Literatur bis zum Ende des dreissigjährigen Krieges* (str. 126-139). On je počeo s XII. st. u kojem svjetovna književnost dobiva na značenju, preskočio je starovisokonjemačko razdoblje i latinsku književnost ranog srednjeg vijeka. Kralj Vjenceslav Přemysl uveo je na

svom dvoru turnir, a na tom dvoru boravio je Reinmar von Zweeter, najbolji nasljedovatelj Waltera von der Vogelweide. Ottokar II. Dobri vodi pjesnika Friedricha von Sonnenberga na vojni pohod protiv Mađarske. U Pragu se okupljaju i drugi pjesnici sviju škola, ali su svi sljedbenici drugih pjesnika. Ulrich von Eschenbach je na dvoru Ottokara II. spjevao svoj roman o Aleksandru, o njegovoj pogibiji postoji tužbalica (*Klage*) nepoznatog pjesnika, poznata je jedna legenda o Mariji Heinricha der Klausnera. Wenzel II i Ottokar Dobri bili su vrlo pobožni, ali je ovaj posljednji volio i žene, a Vjenceslav II. bio je i sam pjesnik. Najznatniji pjesnik toga doba bio je Heinrich von Freiberg koji je napisao sagu o presvetom križu po latinskom predlošku. Tu je još i pohod Johanna von Michelsberga u Pariz u XIII. st. Autor spominje ove pisce, ali ne navodi mnogo o njihovom životu što je bilo načelo pozitivističke znanosti o književnosti pa mi ne znamo da li su oni bili praeceptori, kancelari ili ne. Latinski je jezik učenosti, ali se sve više pravnih spomenika piše na njemačkom. Toischer spominje Češku kao mjesto rođenja novovisokonjemačkog jezika čiji korijeni sežu do kancelara Karla IV. Johanna von Neumarkt koji je k tome djelovao i kao prevoditelj. Neumarkt je pratio Karla i na njegovim pohodima, npr. u Italiji 1353., postao je biskup Leitonschla, a dopisivao se s Petrarkom. Prevodio je Bibliju, to je Wenzelsbibel u c. k. Dvorskoj knjižnici u Beču. Na tom rukopisu radili su mnogi pisari, i minijaturisti. Ackermann von Böhmen je dijalog udovca i smrti u kojem udovac optužuje smrt.

Autor je spomenuo crkvene pjesme češke braće, knjigu crkvenih pjesama Michaela Weisse, koji je Lutheru odlazio kao poklisar, pa protestantske crkvene pjesme, obrade biblijskih tema, Benedikta Edelbecka koji je bio dostojanstvenik (*Prischmeister*) na dvoru nadvojvode Ferdinanda. Njemačka književnost je u XVI. st. pretežito protestantska.

Ovaj prikaz srednjovjekovne i humanističke njemačke književnosti u Češkoj kaže da je ona bitan sastavni dio književnosti na njemačkom jeziku uopće. Autor se ograničio samo na vitešku, odnosno književnost na njemačkom jeziku, ne spominjući latinsku književnost koja je za razliku od ove njemačke katolička. On nije analizirao vitešku književnost, već je samo nabrajao pisce koji su već svrstani u njemačku književnu povijest, a književno djelo nije se ni inače analiziralo u pozitivističkoj znanosti o književnosti. Tako su mu izbjegli heretički elementi koji

VDG JAHRBUCH 2005

³⁰Mira Kolar Dimitrijević napisala je čitavu knjigu o Nijemcima koji su sudjelovali u nacionalnom životu Hrvata – Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća, Osijek, 2001.

su bitno sudjelovali u toj književnosti, osobito u pojmu viteške ljubavi (*Minne*), što je postalo moguće poslije suvremenih istraživanja srednjovjekovnih krivovjerja.³¹ Toischerov prilog ipak pokazuje da su se u Češkoj bujno razvile dvije književnosti koje su se uzajamno oplodivale što nije tako često u Europi, ali se to može zamijetiti u Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj u kojoj se njemačka književnost ipak razvila mnogo manje bujno nego li u Češkoj.

Alfred Klaar napisao je prilog o njemačkoj književnosti poslije tridesetogodišnjeg rata ostavivši šupljinu između reformacije i kraja tog rata kad je književno stvaranje bilo oskudno. Naslov tog rada je *Die Deutsche Literatur seit dem dreissigjährigen Krieg* (str.139-162). On je počeo tako što je istaknuo da je jedina duhovna snaga toga doba crkva koja guši njemačku književnost. Na taj način on je preskočio i književnost baroka i prešao na jozefinizam kad su znatno djelovali Sonnenfels i bivši isusovac Denis, a njihova djelatnost odjekuje u Pragu gdje se u njemačkoj književnosti razvija štovanje Goethea, slobodarstvo, romantika, a pobjede stižu iz Beča i drugih njemačkih krajeva. Bilo je to jasno pozivanje na njemačku naciju kao jedinstvenu što ona u to doba nije bila, ali je onda, kao i danas nastojala istaknuti svoju jedinstvenost u književnim povijestima koje su se pisale, a i danas se pišu kao povijest jedinstvene nacije tako da su švicarska i austrijska književnost otprilike dodatak njemačkoj. Ovdje valja reći i da romantika nije bila liberalni pokret, bila je elitistička i imala je lice okrenuto u prošlost i samo u prošlost, ali romantika ipak traži individualnu umjetničku slobodu što bi se moglo nazvati elementom liberalizma.³² Prema Klaaru, žarišta književnosti su kazalište i sveučilište. Tu se, mogli bismo dodati pokazuje policentričnost suvremene nacionalne kulture. U tradicionalnoj državi žarišta kulture bili su dvor i samostani, a Crkva nije bila odvojena od države, sada je dvor

tek upravo središte koje ipak daje smjer, stil i duh društvu, a književnost se razvija na sveučilištu, kazalištu, kako je autor napisao, pa u časopisima, redakcijama izdavačkih kuća koje nisu državne, ali država preko cenzure, nadzora nad tiskom, odnosno tiskovne policije nastoji da nadzire književnu produkciju sa sve manje uspjeha.

Autor nastavlja s kazalištem i ističe kako se ranije plemstvo oduševljavalo komedijama u kojima se pojavljivao *Hanswurst*, sada se ide za tim da se održi njemačko kazalište u Pragu koje ima više umjetničke zahtjeve, a mi bismo mogli dodati da te zahtjeve postavlja kazališna cenzura.³³ Međutim u ovom načinu pisanja autor očigledno nastoji kulturno diskvalificirati plemstvo koje se

151

VDG JAHRBUCH 2005

³¹ Ivan Pederin, *Rodenje Europe iz duha katolicizma i hereze, crkvenosti i viteštva, Crkva u svijetu*, XXXVI(2001) br. 1. str. 76-94. O srednjovjekovnim krivovjermima doznaje se iz onodobne putopisne književnosti, *Isti, Die Reisebeschreibung vom frühen Christentum bis zum Ausgang der Kreuzzüge*, Riječ, Časopis za filologiju, Rijeka, 3(1997) sv.2. str. 144-176.

³² Jochen Schulte-Sasse nalazi u romantičkoj književnoj kritici mnoge lemente koji se suprotstavljaju napretku, *Der Begriff der Literaturkritik in der Romantik, u: Geschichte der deutschen Literaturkritik (1730-1980) mit Beiträgen von Klaus L. Berghahn, Russel A. Berman, Peter Uwe Hohendahl, Jochen Schulte-Sasse und Bernard Zimmermann*, hrsg. von Peter Uwe Hohendahl, Stuttgart, 1985. str. 92-95. i inače u ovom radu.

³³ Ivan Pederin, *Državno sunce nad kazalištem i zabavnim životom u Dalmaciji (1825-1865)* Dubrovnik, nova serija, godište IX(1998) br.1.str.405-432.

oduševljava komedijom na niskom studiju što je atipično u ovom razdoblju kad su se imućni građani jagmili za plemićkim titulama, a plemstvo je sa svojim salonima i na drugi način igralo neku ulogu u Carevini.

U kazalištu djeluje August Gottlieb Meissner, protestant i svjetski čovjek, Karl Heinr. Seibt i dr. Tu opet osjećamo autorovo naglašeno liberalno uvjerenje i potrebu šireg pogleda u svijet.

Potom Klaar piše o razvitku njemačkog novinstva u Češkoj, spominje pokretanje *Prager Oberpostamtszeitung* koja se kasnije zove *Prager Zeitung*. Češka i njemačka znanost nisu odvojene i djeluju uzajamno, ali tu uzajamnost ne ističu. Potom autor prelazi na otpor protiv Napoleonove invazije koji vode romantički pisac Heinrich von Kleist i grof Kaspar Sternberg koji okuplja pisce. Karl Egon Ebert je čelnik njemačkog pjesničkog kruga, objavljuje 1824. prve pjesme, životno djelo mu je spjev *Wlasta* napisan u nibelunškoj strofi. Ovaj pisac blizak je liberalnom mladonjemačkom pokretu, gleda u budućnost, odvaja se od akademske poetike. Njemački pisci ne odvajaju njemačku i češku povijest u Češkoj u doba prije 1848., ali se to čini kasnije. Uzajamnost njemačkih i čeških pjesnika osjeća se u recepciji Byrona i Lenaua, a 1848. se jedni i drugi oduševljavaju liberalizmom. Autor spominje časopis *Ost und West*, Siegfrieda Kappera i Talvj kao posrednike prema slavenskoj narodnoj književnosti.³⁴ U Češkoj je rođen Adalbert Stifter koji tamo ipak nije ostao, već je djelovao kao školski nadzornik u Gornjoj Austriji. Autor nije spomenuo češke teme Franza Grillparzera, ali je opazio da se u zadnje doba počelo s odvajanjem češke književnosti od njemačke, pa je nedavno Philipp Knoll osnovao *Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Literatur und Kunst in Böhmen*. Njemačka književnost u Češkoj sve više se vezuje za njemačku i austrijsku književnost o čijem postojanju i razvitku je u ovoj zbirci postojala svijest koja nije uvijek bila jaka jer su se mnogo austrijski pisci s početka XIX. st. smatrali njemačkim piscima.

Oskar Teuber napisao je prilog pod naslovom *Die Theater Prags* (sr.63-192).

Počeo je spomenuvši Prag kao Mozartov grad i istaknuo nacionalni mir koji vlada u Pragu i pored podjele nacionalnih umjetničkih ustanova.

Onda je napisao pregled povijesti praških kazališta. U počecima su poznate misterijske igre i *Moralitäten*, duhovne igre s komičnim intermezzima. Isusovačke školske drame prikazivale su se u *Collegium clementinum*. God. 1567. isusovci su izveli tragediju o sv. Vjenceslavu na češkom, onda su profesori na Karlovom sveučilištu izvodili protupapinske drame. Pojavila se i talijanska opera kao konkurencija isusovačkom kazalištu. Mecena glazbe i opere u Češkoj bio je grof Franz Anton von Spork koji se istakao i kod osnivanja samostana i bolnica, pa praškog *Kotzentheatera*. Spork ide za tim da popravi kakvoću predstava putujućih družina, jer je kazalište toga doba bilo kazalište takvih družina. Koliko je popularnost kazališta rasla može pokazati slučaj mladog grofa Johanna Josepha

152

³⁴ Kapper je k tome imao veza sa Augustom Šenoom kao uzrednikom Vienca. O ovim piscima vidi u naprijed spomenutoj disertaciji Ivan Pederin, Njemačka, austrijska i druge književnosti u hrvatskom časopisu „Vienac“, (1869-1903), Zadar, 1978.

von Bruniana koji je pobjegao roditeljima da bi vodio družinu u *Kotrentheateru* (*Schauspiel-Prinzipal*), što nije odgovaralo njegovom društvenom položaju. Kad je 1770. -ih godina osnovan *Theater an der Burg* počele su reforme i u njemačkom kazalištu u Pragu. U tim reformama sudjelovao je kazališni cenzor barun Marcel Henet. Kazalište su podupirali novcem knez von Fürstenberg i grof Prokop Czerna. Borba za publiku zaoštrila se 1771./72. Za Josipa II. Prag je dobio novo njemačko nacionalno kazalište – *Nostitzsches Nationaltheater* u kojem su se pored ostalog izvodila i Mozartova djela. Od 1799. to se kazalište zove *Ständisches Nationaltheater in Prag*, ali je 1789. počela izgradnja još jednog kazališta koje se zvalo domovinskim – *Vaterländisches Theater*. To kazalište platio je 1786. Josip II. i platio ulaznicu 30 dukata. Repertoar tih kazališta sličan je repertoaru bečkih kazališta, a to znači da su se izvodila djela Franza Grillparzera, Grabbe, Kala Lebrechta Immermanna, Friedricha Halma, Heinricha Laube, Karla Gutzkova, Eduarda von Bauernfelda, a 1846. je intendant toga kazališta postao Bečanin Johann Hoffmann koji je dobio i državne subvencije čime je kazalište napokon postalo nacionalno i državno. God. 1848. cenzura je ukinuta, a kazalište je počelo djelovati politički.³⁵ Godine 1862. je došlo do nacionalne podjele kazališnog života zbog čega autor žali. Bilo je to doba jačanja liberalizma i parlamentarizma kad je kazalište postalo jedno od težišta nacionalnog života. U to doba su i iz Zagreba otpušteni njemački glumci.³⁶ Tada su se u tom kazalištu izvodila djela Gustava Freytaga, Richarda Wagnera, Otta Ludwiga, Salomona Mosenthala, Putlitz, Brachvogela, Rudolfa Gottschalla, Paula Lindaua, Adolfa Wilbrqandta, Friedricha Spielhagena, Paula Heyse, Alberta Lindnera, Rudolfa Genée, Roberta Byra, Schaufferta, Wicherta, Gustava von Mosera, Girndla, Kneisela i Ludwiga Anzengruber, ali i francuska djela Victoriena Sardoua, Alexandre Dumasa, Octave Feuilleta, Augiera. Bio je to repertoar koji *grosso modo* odgovara repertoaru Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu³⁷, a odgovara Laubeovom usmjerenju Burgtheatra prema francuskoj drami 1850. -ih godina,³⁸ pa se može reći da je kazalište djelovalo koheziono u austrijskim državnim okvirima. Opera privlači dobre pjevače, u Prag dolazi i ugledni režiser Angelo Neumann iz Bremena u Njemačkoj.

Istodobno se međutim razvija i češko kazalište. Češko kazalište počelo je praviti prve korake već krajem XVIII. st., ali ti slabi počeci nisu se održali. Godine 1842. pokušalo se glumiti na češkom u *Theater in der Rosengasse*, češko kazalište počinje 1862. i doživljava se kao nacionalna polarizacija. Tada se iz Zagreba otpuštaju njemački glumci. Sad je kazalište dvojezično.

153

³⁵ Ovo neće biti da je bilo točno jer kazališna cenzura nije ukinuta, već je slabila otprilike 1880-ih godina i dalje. Ivan Pederin, Državno sunce nad kazalištem i zabavnim životom u Dalmaciji (1825-1865) Dubrovnik, nova serija, godište IX(1998) br. 1. str.405-432. Odluke o kazalištu donosile su se u Beču i važile su u svoj Carevini.

³⁶ Pavao Cindrić, Kazališni Zagreb, Kazališni Zagreb, Trnovit put do samostalnosti (do 1860), u: Hrvatsko narodno kazalište, 1894 - 1969., Enciklopedijsko izdanje, Zagreb, 1969.

³⁷ O tome Ivan Pederin, rad o Viencu.

³⁸ Franz Horch, Franz Das Burgtheater unter Heinrich Laube und Adolf Wilbrant, Wien, 1925.

Znatni češki kazališni pisac i prevoditelj je Jan Kollár, a češko kazalište pokušavali su osnovati 1845. Jan Palacký, Rieger, Trojan, Frič, Strobach, ali ništa od toga nije bilo duga vijeka jer je češko kazalište nije imalo publike. God. 1864. postao je direktor samostalnog češkog kazališta Nijemac Liegert. Za češko kazalište borili su se osim spomenutih još knez Karl Schwarzenberg, Ferdinand Urbánek, Karl Sladkovský i drugi, ono je smatrano ugaonim kamenom nacionalnog života. Kad je kazalište 1881. izgorjelo skupljali su se prilozi za njegovu obnovu. Kazalište se prema tome doživljavalo kao sredstvo preporoda i narodnog obrazovanja, a rezultat značajan kazališni život obaju kazališta. Ovdje valja primijetiti rodoljubno oduševljenje Čeha za svoje kazalište. Takvo oduševljenje bilo je potrebno da bi se skupili dobrovoljni prilozi za gradnju kazališta. Međutim češko preporodno oduševljenje nije popraćeno odgovarajućim oduševljenjem njemačkog rodoljublja, možda s razloga što su njemačke kazališne zgrade već postojale. Njemački nacionalizam bio je ukorijenjen u romantizmu koji

nije bio optimističan, a ni dosljedno liberalan, a austrijska tajna policija zazirala je od njega jer ga je smatrala prevratničkim i zabranjivala uvoz romantičkih knjiga.³⁹ Ferdinand J. Lehner napisao je prilog pod naslovom *Romanische Architektur* (str.193-206). Autor počinje s godinom 814. kad je sv. Metoda na Velehradu krstio vojvodu Bořivoja. Tada počinje i romantičko graditeljstvo kao katoličko graditeljstvo *par excellence*. Otac češke povjesnice Cosmas (1045-1125) sprema se napisati nešto o gradnji najstarijih crkava. Lehner spominje razne darovnice, ali malo piše o samim češkim crkvama, iako ističe da je u Češkoj bilo mnogo crkava i prije uspostavljanja biskupije u Pragu. Većinu samostana osnovali su češki velikaši ili njihove žene, očigledno s razloga što su u njima vidjeli element poretka. Žene su ih osnivale jer su mnoge neudate velikaške kćeri odlazile u samostane. Ovo objašnjenje točno je, ali ne i dostatno jer danas jedino vjerski razlozi mogu objasniti zašto je u proteklim razlozima bilo toliko redovnika i redovnica. Sami samostani djelovali su kao instituti za njegu poljodjelstva, ali i kulturni instituti jer su imali skriptorije gdje su se pisale isprave ili prepisivali stariji tekstovi, narodne pjesme i sl. imali su kor i orguljaše, a zapošljavali su i brojne likovne umjetnike. Oni su bili oblik kolonizacije, a bili su utvrđeni i stoga prikladni za organizaciju obrane. Zavisili su od središnjice u Clunyju, u Francuskoj, samostana koji je skupljao priloge svih ostalih samostana i s tim novcem osnivao nove samostane. Autor na kraju dodaje da su mnogi romanički spomenici propali, a neki su i unakaženi u suvremenom pokretu restauriranja koji autor ne odobrava. Staroslavenska liturgija, koja se rano ugasila, za nj ne znači mnogo, ni izdaleka onoliko koliko ona znači u Hrvata.

154

VDG JAHRBUCH 2005

»Ivan Pederin, Die Germanistik als umstürzlerische Nationalwissenschaft, Das Geheimbündertum an den deutschen Universitäten in den Berichten der k.k. Höheren Polizei (1819-1830), Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti, (21) 1991/1992. Zadar, 1993, str. 217-234; isti, Odnos austrijske cenzure prema evropskim književnostima, filozofiji, novinstvu i političkoj ideologiji, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, sv. 32/II. za 1984. str.201-228.

Josef Neuwirt napisao je prilog pod naslovom *Gotische Architektur* (str. 206-281). On je opazio da se gotika u Češkoj kasno pojavljuje jer su središta iz kojih se gotika počela širiti udaljena. Gotiku su donijeli njemački naseljenici, a šire je i cistercenci i prosjački redovi koji su nastali u Francuskoj. Autor dosta kratko opisuje gotičke crkve i nalazi u njima francuske uzore, opisuje tehničke pojedinosti gradnje. Ottokar II. privlači njemačke doseljenike u gradove pa sada građani grade crkve. U XIII. st. širi se raskoš na dvoru, istodobno se grade utvrđeni zamci, svećenstvo pobuđuje umjetnost u početku, a sada to čine i laici. Osniva se prvo sveučilište u Njemačkom carstvu i Prag postaje političkim središtem uglednih i utjecajnih vladara.

Autor nastavlja o graditeljskim ložama (*Bauhütte*) i zaradama klesara i graditelja. Prašku katedralu gradio je Peter Parler iz Gmünda u Švapskoj koji je izučio zanat i stekao iskustvo kod gradnje katedrale u Kölnu, dolaze njemački klesari, nastaje udruga dvorskih umjetnika na dvoru Karla IV. s kojim počinje zlatno doba graditeljskih umjetnosti. Opeka je sve važnija kod gradnje crkava. Husitski vjerski fanatizam ne pogoduje graditeljstvu, a ni rat ne pogoduje umjetnosti, osniva se ceh klesara. Do ponovnog procvata umjetnosti dolazi poslije husitskih ratova kad se u graditeljstvu zamjećuju mnogi slavenski cehovi i saski utjecaji, osobito u profanim gotskim gradnjama.

Karl Chytil napisao je prilog pod naslovom *Architektur der Renaissance und Neuzeit* (str. 282-318). Tu je opisao kako renesansni stil sporo potiskuje gotiku što je karakteristično i za Mađarsku, uopće za sjeverni dio srednje Europe, ali ipak dolaze talijanski graditelji. Počinju se uređivati vrtovi. Graditelje poziva Ferdinand I., a na gradnjama sada vidimo povijesne i mitološke prikaze, putti, fauni, tritoni, grade se i ladanjski dvorci, renesansa, često izmiješana s gotikom sada prodire sve više i u crkveno graditeljstvo. Vjerski ratovi nimalo ne pogoduju graditeljstvu. Moćni vojskovođa i buntovnik Albrecht von Waldstein (ili Wallenstein) uvodi barok u graditeljstvo sa smislom za raskoš i veličanstveno, graditeljstvo sada postaje pobožno, a katolička propaganda vraća ljubav prema gotičkim oblicima, ali uvodi i dalekoistočne motive. Ti motivi, mogli bismo dodati, stižu preko sv. Franje Xaverskoga i isusovačkih misionara na dalekom istoku. Među majstorima sad je sve više domaćih ljudi, kao Dinzenhofer koji gradi crkve, ali i dvorce. On čini Prag

baroknim gradom. Tada prodire i rokoko.

August Sedláček napisao je prilog o zamcima, dvorcima i utvrdama kao *Burgen, Schlösser und Festen* (str. 318-346) što je sve odraz obrambene snage zemlje u ranijim razdobljima. S izumom baruta i jačanjem državne vlasti plemstvo napušta neudobne zamke i gradi dvorce. Te dvorce međutim grade talijanski i francuski majstori. Pri zamci sagrađen su čak prije pojave kršćanstva. Te zamke kronisti nazivaju *urbes* ili *castra*. Dvorski dostojanstvenici prebivaju u zamcima na strmim liticama (*Wallburg*), njima je sličan tip zamka koji se naziva *Teine, týni*. Ti utvrđeni zamci, koji traže vrlo mnogo rada, izraz su nezavisnosti feudalaca od kralja, ali i ugleda zapadnih oblika feudalizma, pa oni neće zamak od drva, nego od kamena. Zamci nisu komforni, prozori su uski, interijeri tamni, imaju kamine, prozori se

155

VDG JAHRBUCH 2005

zatvaraju kožama, a smrtnost među ratničkim plemstvom velika je. Omiljena zabava su lovovi. Najviše zamaka sagrađeno je za Karla IV. Umijeće gradnje zamaka je spretno iskorištavanje zemljišta i položaja. Gradnja zamaka nastavlja se i za husitskih ratova. Tada se grade i utvrđene crkve – *kostelci* od *castellum*. Od XVI. st. plemstvo se opire kralju u korporaciji, ali je ono slomljeno bitkom na Bijeloj Gori 1620. Autor ne opisuje tu bitku kao nacionalnu katastrofu, nego kao pobjedu krune nad nezavisnim plemstvom. Mi bismo mogli dodati da se sad javlja novi tip plemstva, a to je plemstvo koje se stječe u službi kralja, osobito u vojsci, pa diplomaciji i sl. Tada plemstvo napušta zamke i traži udobnije renesansne gradnje. Česte su pregradnje starijih gradnji, prozora je više, a oni su širi. Ovaj razvitak graditeljstva nije posve sukladan austrijskom i mađarskom razvitku jer u Češku ne prodiru Osmani, ali umjesto turskih ratova bjesne husitski ratovi s vrlo sličnim učinkom. Prema ovom autoru husitizam nije ostavio bogoslovnog traga u crkvenom graditeljstvu.

Josef Neuwirth napisao je prilog o srednjovjekovnom slikarstvu i kiparstvu *Malerei und Plastik im Mittelalter* (str.347-363). Slikari su često bili redovnici, koji su onda iluminirali rukopise. Graditelj Peter Parler sam je izradio korske stolice u stolnoj crkvi. Karakteristika je čeških prilika da talijanski utjecaji stižu u slikarstvu već potkraj XIV. st. što se tada još ne zamjećuje u graditeljstvu, kako naprijed vidjesmo.

Prilog o slikarstvu i kiparstvu renesanse i baroka napisao je Karl Chýtil kao *Malerei und Plastik der Renaissance, der Barock- und Rococozeit* (364-385). Tradicija se odrazila u slikanju Gospe, a ta tradicija pokazala je mnogo veza sa Nürnbergom, utjecaj Albrechta Dürera što je išlo preko Ferdinanda I. Ta franačka škola jača sredinom XVI. st., a onda prevladava utjecaj Talijana i Nizozemaca, sa sjevera stižu i saski utjecaji. Češka tada postaje kozmopolitsko središte umjetnosti. Renesansa se najprije pojavljuje u molitveniku kneza Lobkowitza 1494. zbog veza katolika s Italijom, tad se pojavljuju i knjige za pjevanje s iluminacijama. Ove knjige vrijedne su, možemo dodati, jer čuvaju jedinstvo triju umjetnosti koje je narušeno izumom pisma, a još više izumom tiska. Tu možemo reći da su prvi pisani rodovi zakonici, kronike, životopisi u kojima vidimo polu-književne rodove, lirski i epska književnost još će se vrlo dugo prenositi i priopćavati usmeno.

Utjecaj talijanskog slikarstva jača u XVI. st. čak i u dvorcima, a onda prevladava utjecaj nizozemskog slikarstva. Slikari su organizirani u cehove kao ostali obrtnici, ali od 1595. slikarstvo se priznaje kao slobodna umjetnost. To je vrlo važan podatak koji je donio vrlo mnogo preslojavanja u slikarstvu. Autor ih nije uočio, ali do tada slikarstvo je bilo smatrano *ars mechanica*, ne *ars liberalis*, a to je značilo da se plemići nisu smjeli baviti slikarstvom, a slikarima nisu bile dostupne slobodne vještine, pa ni *grammatica*, a to je bilo umijeće pisanja i latinski jezik.⁴⁰To je donijelo znatna preslojavanja u slikarstvu o kojima na drugom mjestu.

156

VDG JAHRBUCH 2005

⁴⁰O septem artes liberales Ernst Robert Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern und München, 1967. str. 47 i 52.

Autor je napisao o pljačkanjima umjetnina u ratovima, koje se ponekad donose na poklon, ali nije istakao da su se slike i plastične umjetnine pljačkale mnogo više nego knjige i književna djela, što se može objasniti baš time što su plastične umjetnosti smatrane kao *artes mechanicae*, a ne *liberales*, a to je značilo da se s

njima moglo zaraditi novaca dok su one druge bile slobodne jer su bile dostojne slobodnog čovjeka pa se s njima nije mogao zaraditi novac. Autorski honorar pojavljuje se tek potkraj XVIII. st. kad pisci više ne žele da budu praeceptori, već nastoje biti slobodni i živjeti od autorskih honorara što i danas uspijeva tek malom broju pisca.⁴¹ Valja dodati da su se umjetnine pljačkale u svim ratovima do danas, velik pljačkaš umjetnina bio je Napoleon, tako je nastao Louvre, umjetnine su se pljačkale i u Drugom svjetskom ratu, krale su se, a krađu se i danas.

Nadalje čitamo kod ovog pisca o razvitku fresko-tehnika i o crkvenoj umjetnosti koja sve apsorbira, ali se na platnima pojavljuju scene iz seoskog života, lova, rata, kasnije i galantne scene što može biti posljedica okolnosti da se slikarstvo priznalo kao slobodna vještina. Nisu uočili njegove portrete koji počinju s renesansom, a sukladni su njegovome životopisu.

U ovim priložima ne pojavljuju se pobožni vladari kao u nekim drugim, ali se pojavljuju vladari-mecene koji pozivaju likovne umjetnike, učenjake i pisce na svoj dvor, pojavljuju se samostani i crkve koje za pisce kao da nisu mjesta pobožnosti, nego galerije umjetnina. Na drugoj strani liberalna, a još više socijalistička znanost toga doba, voli prikazivati monarhe kao tirane, a samostane kao saveznike feudalizma i nositelje zaostalosti. Autori nisu uočili da su dvorovi toga doba bili ne samo vojni stožeri, upravna središta, već i kulturne ustanove, a da je kultura imala političko poslanje i ulogu drugačiju od današnje uloge, a svakako snažnu i kršćansku.

Victor Bauritius napisao je prilog o likovnim umjetnostima novog doba kao *Malerei und Plastik in der Neuzeit* (str. 385-432). Bauritius je počeo s opažanjem da su potrebe XVIII. st. za umjetnošću nevelike, svode se na oltarske slike i malobrojne portrete, k tome se umjetnine prodaju i odnose. Franjo I. prepustio je javnosti svoju galeriju slika na neodređeno vrijeme. Autor nije uočio da je Dvor sada nešto drugo, on je kao i ranije vojni stožer, upravno središte, ali ne više kulturna ustanova kao ranije. Sad je dvor k tome i uprava nove političke policije, birokratizirane i moderne kakva nije bila poznata u tradicionalnom društvu.⁴² Pa

VDG JAHRBUCH 2005

⁴¹ O bijednom položaju Hofmeistera u XVIII. st. Ludwig Fertig, *Die Hofmeister, Ein Beitrag zur Geschichte des Lehrstandes und der bürgerlichen Intelligenz*, Stuttgart, 1979. O piscu kao slobodnom piscu vidi *Literaturwissenschaften und Sozialwissenschaft 3., Deutsches Bürgertum und literarische Intelligenz 1750 – 1800.*, Stuttgart, 1974. hrsg. von Bernd Lutz, Hans J. Haferkorn, *Zur Entstehung der bürgerlich-literarischen Intelligenz und des Schriftstellers in Deutschland zwischen 1750 und 1800.* str. 113-275.

⁴² Da bi se to shvatilo valja pogledati fond Polizeihofstelle u bečkom Verwaltungsarchivu. Ovaj fond ne daje se na čitanje. Meni je ipak uspjelo vidjeti manji dio spisa tog fonda. Tu su izvješća agenata. Car je pročitao svako izvješće vrlo sabrano i napisao na dnu izvješća nekoliko uputa. Bio je to golem činovnički posao ovog cara koji se suprostavio revoluciji i važio kao suhoparni i oprezni birokrat. Političku policiju i tajne službe poznavala je i tradicionalna država, ali ona nije bila ni izdaleka onoliko razgranata i nije imala čvrstu organizacijsku shemu, veće tu radilo o izmjeni informacija ad hoc u dobro obaviještenim krugovima. Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia*, Milano, 1994. O suvremenoj političkoj policiji vidjeti H. de Balzac, *Splendeurs et misères des cozzrtisanes* ipak, Metternich je omogućio češkom slikaru Antonu Macheku da provede nekoliko godina u Mlecima. To govori o Metternichovoj kulturi. Franz Grillparzer je svoj put u Italiju 1819. opisao u svojoj autobiografiji (*Selbstbiogarphe*) i Metternicha kako je na nekom ručku, na kojem je bio i Grillparzer naizust recitirao čitavo jedno pjevanje iz Byronova *Childe Harold*. Političari XIX. st. znali su biti vrlo kulturni i vrlo dobri govornici u parlamentu kao Kossuth Lajos i drugi, mnogi ugledni pisci bili su ne manje ugledni političari kao Lamartine, pa mađarski pisac i član parlamenta Jókai Mor, a kod Hrvata Ivan Mažuranić.

Sad se na platnima pojavljuju idilizirani talijanski krajolici, mogli bismo dodati da tu djeluje Goetheov putopis u Italiju (*Italienische Reise*) i mnogi drugi putopisi pisaca koji su u Italiji pisali pretežito o umjetninama.⁴³ Autor nije istaknuo značaj krajolika u romantičkom slikarstvu. Potom je opisao kako je praška Akademija postavila izložbu umjetnina, što je bilo nešto posve novo. Umjetnine su ranije krasile crkve i dvorce, sad su se počele seliti u muzeje i odgajati obrazovani dio nacije izložbama koje obično nisu bile prodajne, ali su bile jedan od načina reklamiranja pojedinih slikara. Osnovano je društvo rodoljubnih prijatelja umjetnosti, umjetnička udruga za Češku i druge organizacije podrške likovnim umjetnostima u doba kad su dvor i crkva sve manje mecene umjetnika. Sada je mecena umjetnika državni aparat, ministarstva, galerije itd.,⁴⁴ ali odnos mecene i umjetnika posredan je i nije više osoban kao ranije.

U Pragu se u to doba zbio i znatni događaj u umjetnosti kad se Josef Hoser,

osobni liječnik nadvojvode Karla preselio u Prag sa 3300 svojih slika. Kolekcionara je bilo oduvijek, i ovaj tradicionalni tip ljubitelja umjetnosti održao se i u novom dobu koje je donijelo toliko promjena. Među novim oblicima mecenatstva pojavio se bogataš, u ovom slučaju zemljišni veleposjednik Anton Veith, koji je svojim novcem osnovao društvo i galeriju *Slaviju* u kojem će biti slike svih znatnih ljudi Češke. Mecene su sada banke i druge organizacije koje imaju novaca. Tako je Češka štedionica o svojoj 50-oj obljetnici 1872. sagradila monumentalnu građevinu kao dom za umjetnike. Slika nije jezična umjetnost pa je u slikarstvu teži rascjep dviju jezičnih skupina kakav smo naprijed vidjeli u kazalištu. Zbog toga slikari više putuju ili borave u inozemstvu gdje mogu prodati svoje slike, nego pisci, pa tako Jaroslav Čermak živi neko doba u Antwerpenu i Parizu, a slika i motive iz Bosne i Crne Gore koji se nalaze u Zagrebu, a reprodukcije tih njegovih slika objavljivale su se i u *Viencu*.⁴⁵ Čermak je bio časnik Filipovićeve armije koja je 1878. osvojila Bosnu. Na ovaj način je politika prodrla u slikarstvo koje je od politike više udaljeno nego li od književnosti.

158

VDG JAHRBUCH 2005

⁴⁵ Ovdje valja spomenuti knjigu *The Fatal Gift of Beauty, the Italies of British Travellers, An Annotated Anthology*, Manfred Pfister (ed.), Amsterdam, 1996. Ova knjiga sadrži izbor iz engleskih putopisa po Italiji.

⁴⁶ Michel Dufrenne, *Art et politique*, Paris, 1974.

⁴⁷ Uredništvo *Vienca* živo se zanimalo za Bosnu, Crnu Goru i uopće za Balkan. Ivan Pederin, *Časopis Vijenac* o Bosni i Hercegovini do Šenoine smrti, *Radio Sarajevo - Treći program*, 12(1983) br 40. str. 349-387. Isti, *Književnost hrvatskog realizma i "Vijenac"* o Bosni i Hercegovini poslije Šenoine smrti, Kačić, god. XXIX (1997) str. 5-65. Isti, *Slika Crne Gore i Srbije u hrvatskom časopisu Vienac, Istorijski zapisi*, god. XXXVI(LVI)(1983)br. 1-2.str.91-108

Reichsrat je od 1860.-ih godina počeo slikarima odobravati novac za putovanja u inozemstvo pa slikari odlaze u München, Italiju i Pariz, rade na ukrašavanju češkog narodnog kazališta i dr. Nestaje žanrovsko slikarstvo, ali se na platnima Čermaka i Karla Tume sve više i češće pokazuje narod kako radi, a to će reći seljaci. München i Pariz sad osobito utječu na razvitak slikarstva u Češkoj, a i inače u Carevini, pa npr. Richard Riedl prijanja uz francuske impresioniste. Ti novi pravci u umjetnici, a sada ih ima mnogo više nego li u tradicionalnom društvu, populariziraju se u sve češćim izložbama. Potkraj stoljeća osnivaju se Akademija znanosti i umjetnosti, pa Društvo za unapređenje njemačke znanosti, umjetnosti i književnosti u Češkoj.

Ovdje valja istaknuti da u čitavom ovom pokretu u Češkoj, kao i u Mađarskoj i inače u Carevini, sudjeluje priličan broj velikaša, često njemačkog prezimena koji promiču češki preporod. To opet kaže da državni aparat i Nijemci nisu protivni preporodu, a ni novom dobu, a plemići su u tom novom dobu našli svoje mjesto bilo da su služili i imali neke prednosti u državnom aparatu, bilo da su gospodarili svojim zemljišnim veleposjedom koji je bio konkurentniji od sitnog zemljišnog posjeda. Pravi protivnik plemstva čini se da je bio suvremeni građanski zakonik koji nije trpio priležnice i izvanbračnu djecu, pa plemići koji nisu imali djece ili nisu imali muške djece nisu mogli ozakoniti djecu svojih priležnica kako su to radili u tradicionalnom društvu kad su palatinski grofovi imali vlast da izvanbračnu djecu proglašavaju zakonitom i stavljaju je pod očinsku vlast. Zbog toga su u XIX. st. izumrli mnogi stari plemićki rodovi.⁴⁶ Na ovom primjeru je jasno da austrijski konzervativci nisu bili za centralizam, oni su vjerovali da država dobiva svoju snagu od propisa i organizacije, da država mora uvijek imati oslonca u tradiciji.⁴⁷ Karl Chytil napisao je prilog o umjetničkoj industriji – *Die Kunstindustrie* (str. 432-460) i tu je počeo kako je u husitskim ratovima uništeno mnogo manjih umjetnina u Češkoj, a mnoge su se i prodale ili zamijenile.⁴⁸ Međutim, gvardijani su se oduvijek brinuli kako ukasiti svoje samostane, a mnogi su predmeti iz crkava i samostana nestajali u to doba. Autor je spomenuo i sjaj praškog dvora koji objašnjava odnosima mađarskih kraljeva s Bizantom potkraj srednjeg vijeka, spominje grobni spomenik sv. Adalberta od zlata i srebra koji nije očuvan. Poznato je da je za Ottokara II. postojao i ceh zlatara, pa je Prag postao središnjicom zlatarskog obrta u Europi. Husitski ratovi uništili su taj obrt, ali je u Jagelonsko doba počela proizvodnja medalja u Češkoj, lijevanje umjetničkih posuda, zvana, umjetnička bravarija, tiskarstvo. Rudolf II. bio je strastveni kolekcionar. Poslije westfalskog mira vraća se u Češku i proizvodnja kristala, a Ferdinand III. volio je izradu od kristala i dragulja pa se razvija i umjetnička industrija stakla, rezbarstvo, a u XVII. st., kad su u Češku došli isusovci, osim profane umjetnosti

⁴⁶ Ivan Pederin, Woman's Honour in the Tragedies of Lessing and Schiller and the Sexual Manners in XIXth Century, Acta Histriae, IX(2000) str.69-76.

⁴⁷ Johann Altmayer Beck, Der Konservatismus in Oesterreich, München, 1859. str. 42-43.

⁴⁸ Ovdje se može dodati da su se predmeti od dragih kovina često znale rastaliti da bi se od tog zlata ili srebra izradili drugi predmeti. Međutim državna vlast, koja je i inače željela nadzirati Crkvu, često je nadzirala i crkvene riznice. Ivan Pederin, Mletačka uprava, privreda i politika u Dalamciji (1409-1797), Dubrovnik, 1990.

razvija se opet i crkvena umjetnost. Međutim u XVIII. st. počinje opadanje umjetnosti kao posljedica razvitka tvornica. Međutim, poslije osnutka Austrijskog Muzeja u Beču osniva se u Pragu Muzej za umjetnički obrt 1885. Množe se privatni kolekcionari, osniva zlatarska škola u Pragu, a 1870.-ih godina škola za umjetnički obrt.

U rubrici o narodno-gospodarskom životu – *Volkswirtschaftliches Leben* koju je *redigirao* (?) Karl Mengen, J. B. Lambl je napisao prilog o poljodjelstvu kao *Landwirtschaft* (str. 460-502). On je počeo tako što je istakao poljodjelsku zaokruženost Češke u kojoj je jug hladniji od sjevera jer na sjeveru gorski lanci priječe dolazak hladnog zraka. Češka je gusto napučena, uvjeti za voćarstvo povoljni su kao malo gdje. U XVIII. st. osnovano je kao i u mnogim drugim krajevima Carevine Poljoprivredno društvo (*Gesellschaft des Ackerbaues und der freien Künste*) u okviru fiziokratskog pokreta. Bila je to udruga veleposjednika koji su do 1848. izdavali kalendare za poduku seljaka, izdavali stručne spise na oba jezika. Godine 1790. osnovana je prva poljodjelska škola u Carevini.

Karl Hayrovski, napisao je prilog o lovstvu i šumarstvu *Forstwirtschaft und Jagd* (str.582-523). Šumarstvo se već dugo bavi njegom šume, od XVII. st. zna se za sijanje i sadnju u pošumljavanju, ali je prirodno osjemenjivanje ostalo uobičajeno sve do kraja XVIII. st. stoljeća. Onda je počelo pretjerano iskorištavanje šuma i potreba za pošumljavanjem. Zbog straha od nestašice drva od kraja XVIII. st. uređuje se iskorištavanje šuma, vrše se izmjere i sistematiziranje šume.

Još je Karlo IV. izvezio drvo preko rijeke Elbe i Moldave. Taj je izvoz ojačao pred oko 70 godina. Drvo se još ne izvozi željeznicom. Brdski šumari pravi su stručnjaci, a šumska gazdinstva trguju opremom za iskorištavanje šuma, pilama i dr. Šume su ponekad oštećivale elementarne nepogode i insekti. U Češkoj djeluju dvije šumarske škole, u B.loj (Weisswasser) i u Piseku.

Sa šumarstvom je vezano lovstvo. Novi zakoni o lovstvu doneseni su 1848., ali se divljač nije istrijebila. Tu se čita i statistički prikaz lova iz godine 1890. gdje se vidi koliko je i koje divljači ubijeno.

Josef Hrabák napisao je prilog o rudarstvu i metalurgiji kao *Bergbau und Hüttenwesen* (str.523-576). On nalazi da je već na početku XVIII. st. postojala svijest da je Češka riznica bogatstva, podrum i kuhinja hrane, bogati ribnjak, bogata divljači, žitnica i pravi raj za kraljeve i careve. Sve ovo Češka duguje množini i raznolikosti minerala. Rudarstvo je prastaro u Češkoj. Husitski ratovi i tridesetogodišnji rat unazadili su rudarstvo. Nekoć se dobivalo i zlato koje se taložilo na obalama rijeka i potoka, osobito u Kašperski Hory (Bergreichssterne) na rubu češke šume. Znatno je bilo iskorištavanje srebra u Kuttenbergu – Kutná Hora, koja je u ratovima bila protivnik husita. Husiti su taj grad osvojili i onda su mnoge pobili, a drugi su pobjegli. Time ipak nije prestalo iskorištavanje srebra. Godine 1518. počinje kovnica novca u Joachimstalu u kojoj radi čak 8000 radnika. Autor opisuje proces rada kod dobivanja kovina što je vrlo vrijedan prilog istraživanju povijesti metalurgije. Češka je bogata i bakrom, antimonom, grafitom i cinkom. Ima urana, željeza koje se do 1850. dobivalo upotrebom drvenog ugljena i

mjhova, onda se počeo upotrebljavati kameni ugljen. Autor opisuje tip peći poznate još u VIII. st. Krajem stoljeća poboljšani su mjehovi. Visoke peći grade se u Češkoj prije godine 1600. i time počinje željezna metalurgija u pravom smislu te riječi, poslije 1800. uvodi se cilindar i novi oblici mijeha, pa visoke peći proizvode 10 ili 20 posto više željeza. Potkraj stoljeća uvode se engleske peći, proizvođači željeza udružuju se, a njihov vrlo dobar klijent su željeznice koje se grade 1854., pa 1857. Češko željezo ipak ima odviše fosfora. Englez Bessmerer konstruirao je novi tip peći koji je proizvodio željezo s manje fosfora, taj proces poboljšao je Englez Thomas Gilchrist. Ova povijest rudarstva i metalurgije vrlo je vrijedna i pokazuje

Češku kao jednu od prvih europskih zemalja na tom području.

Autor je potom prešao na opis nalazišta ugljena, opisao je načine traženja ugljene rudače, sindikate ugljenara i glavna nalazišta ugljena. U Češkoj je osnovana i prva montanistička škole u Europi u Joachimstalu. Tu je školu Marija Terezija prenijela u Prag 1762. U drugoj polovici stoljeća montanističko školstvo se dalje razvijalo.

Ovaj prilog nam kaže da je Češka bila zemlja s najstarijom industrijom u srednjoj Europi i industrijsko težište Carevine isto tako kao što je Mađarska bila težište njezine poljodjelske proizvodnje. Češka je bila težište teške industrije koja je bila temeljna industrija kasnijeg XIX. st.

Zanimljivi prilog o kovnici novca napisao je Josef Smolk pod naslovom *Das Münzwesen* (str. 577-587). Vojvoda Arnulf kovao je obole i denare već 907-937. autor je opisao njihov izgled i razvitak tih novaca za kasnijih vladara i tu povijest periodizirao, novac je podijelio na tipove, pa po nazivima kao groši i taliri. Kriza je nastupila za lošeg stanja financija pod Ferdinandom II. kad je došlo i do državnog bankrota. Bio je to zanimljiv prilog kakvih je onda bilo malo, a danas o proizvodnji novca postoji znanstvena grana.⁴⁹

Joseph Ulrich opisao je promet kao *Das Verkehrswesen* (str. 588-599). Uvodno je naveo dužinu prometnih putova, istakao važnost riječnog prijevoza poslije odluka o slobodnoj plovidbi na Elbi do mora 1821. kojim su uklonjena stara prava uskladištavanja i prekrcanja što su kočila trgovinu. Godine 1822. uspostavljena je izravna brodska veza od Praga do Hamburga. To je bilo brodsko društvo s brodovima na jedra, 1841. zaplovio je prvi parobrod *Bohemia*. Autor je opisao porast trgovine u tonama, potom plovidbu na Moldavi i Prag kao postaju i trgovačko središte. Pisao je o planovima o kopanju kanala između Dunava i Moldave. God. 1813. je Franz von Gerstner predložio gradnju željeznica, a njegov sin Franz Anton von Gerstner dobio je 1824. koncesiju za gradnju željeznice. Godine 1832. uspostavljena je konjska željeznica koja je vozila čak do 1871. kad je osnovano diioničko društvo što je gradilo lokomotive. Željeznice su se gradile poslije 1855., 1866. željeznica od Beča preko Budjevovica do Plzna. Od 1880. počinje postupno podržavljenje privatnih željeznica.

161

VDG JAHRBUCH 2005

⁴⁹Npr. John H. Muntro, *Il bullionismo ed la cambiale in Inghilterra 1272-1663: Politica monetaria e pregiudizio popolare* u: *L'Alba della banca*, Bari, 1982.

Osim prometnog i gospodarskog značenja, autor nalazi da je željeznica otkrila krajolik i njegovu ljepotu, a Češka je zemlja gdje su se odvijale svjetsko-povijesne borbe, zemlja znatnih gospodarskih djelatnosti i uglednih duhovnih događaja. Prikazao je burzu i banke u Pragu od kojih je najstarija Češka štedionica osnovana 1825.

Hermann Hallwerk opisao je industriju i trgovinu kao *Industrie und Handel* (str. 600-666). On je počeo tako što je Češku opisao kao najjače industrijaliziranu Krunovinu u Carevini i jednom od najjačih industrijskih sila na svijetu. Češka ima trećinu industrijske proizvodnje u Carevini, osobito teške industrije, strojeva, stakla, porculana, drva, koža, papira, kemijskih i prehrambenih proizvoda, tkanina. Češka industrija razvila se iz zanatstva, ali korijeni i počeci industrije sežu dalje u povijest od tridesetogodišnjeg rata. Već u XII. st. zna se za zanatstvo u Češkom Žumberku i selima. U XIV. st. djeluje praško trgovište Teynhof kamo dolaze njemački trgovci, razvija se pivarstvo, razvijaju se cehovi i gilde. Teynhof uskoro postaje europski poznato trgovište, razvija se brodarstvo, povoljno djeluje osnivanje sveučilišta. Husitski ratovi opustošili su gradove. U Pragu se lijevaju topovi koji su na glasu u inozemstvu, krajem XV. st. izumljen je tisak, pa u Pragu nastaju prve tiskare koje gradi Johann Sensenschmied i tu se tiskaju teološki spisi. Širi se proizvodnja papira. Autor ne uočava tehnički napredak koji je donio rat u lijevanju topova, možda i u tiskarama koje su husitima trebale da bi širili svoj nauk. Međutim za husitskih ratova plemstvo uzurpira gradske pivovare. Habsburgovci ujedinjuju češku sa širim područjima što se povoljno odražava na gospodarstvo. Razvija se industrija tkanina koje se proizvode u kućama, jača industrija stakla, od 1547. jedan povjerenik nadzire kakvoću tkanina koje se izvoze. Onda se počinju lijevati zvona, pa urarski zanat. Tridesetogodišnji rat donosi nazadovanje, ali je Wallenstein Češku doveo do gospodarskog procvata.

Kad su protestanti prognani, Češka je izgubila mnogo marljivog i radinog pučanstva, ali daljnjem razvitku gospodarstva pomaže razvitak riječnog brodarstva. Javlja se i gospodarski antisemitizam jer domaći proizvođači i trgovci vide u njima konkurenciju. God. 1680. počinje pošast kuge koja opet unazađuje gospodarstvo. Onda se razvijaju sajmovi u Egeru. U Beču Philipp Wilhelm Hornigk opaža znatno gospodarsko značenje Češke. Na početku XVIII. st. kad je osnovana orijentalna kompanija u Češkoj se počinje osjećati utjecaj tršćanske i riječke slobodne luke pa nastaje tvornica pamuka. Tada počinje intervencija državne vlasti u rast industrije u smislu austrijskog prosvjetiteljskog etatizma, osnivaju se trgovačka društva, 1753. se u Pragu osniva *Manufaktur-Collegium*, a industrijalizaciju promiče grof Josef Maximilian Kinsky, nastaju tkalačke škole poslije 1765., a grof J. M. Kinsky se javlja kao poduzetnik, počinje jača industrijalizacija kojoj pogoduje naklonost Marije Terezije i Josipa II. Plemići sudjeluju u industrijalizaciji pa se kao poduzetnici i udružuju na inicijativu J. M. Kinskog. Tada se gradi i tvornica svile kao karakteristična industrija XVIII. st. koja će se prenijeti i u XIX. stoljeće. Dakako, industrijalizacije ne bi bilo da se nije ublažila tlaka i da nisu donesene mjere da se seljaci prisile da kupuju zemljoposjednikove industrijske proizvode. Uloga plemstva mijenja se poslije

162
VDG JAHRBUCH 2005

reformi. Reforme su smanjile ulogu plemstva u vojsci i upravi, oslobodile su kmetove i plemići se sada pretvaraju u poduzetnike s mnogo inicijative. Ta je uloga plemstva drugačija nego li u Francuskoj ili u Napuljskom kraljevstvu gdje se plemstvo čvrsto drži starih povlastica, ustava i feudalnih prava. Međutim, baš Češka pokazuje uspjeh Josipa II. Veći dio njegovih reformi nije se održao, stvari su se vratile na staro, a onda je valjalo oprezno, malo po malo provoditi reforme koje je Josip II. započeo. Jedino je u Češkoj došlo do nagle industrijalizacije zahvaljujući prije svega ukinuću tlake, kmetstva i smanjivanju vlasti u rukama plemstva.

Međutim, seljak sad više nije dužan tlaku i može raditi za sebe. God. 1755. donosi se carinski pravilnik i Češka se ujedinjuje u jedinstveno carinsko područje, Marija Terezija uređuje njemačko školstvo u nasljednim zemljama i 1774. tako nastaje i industrijska škola gdje se, pored ostalog, uči i agronomija, razvija se industrija pamuka, muselina u Egeru. Razvitku industrije pogoduje patent o toleranciji i ukidanje kmetstva. Cenzura, poblize cenzor Josef Anton Rieger bavi se pitanjima unapređenja tiska i trgovine knjigama, piše referate o trgovini, 1784. se donosi novi carinski pravilnik s namjerom da ograniči širenje luksuza.

U Češku dolazi sve više stranih industrijalaca, osobito u proizvodnju pamuka. Ali onda jača teška industrija, rafinira se šećer, a uvoz je bio moguć jedino preko riječke i tršćanske luke. U XVIII. st. su kolonije, koje su od XVI. st. izvozile u Europu drage kovine, postale izvoznice luksuznih proizvoda kao šećera, kave, čaja i sl. To pogoduje razvitku europske industrije pa tako i u Češkoj nastaje 1790. prva tvornica čokolade. Češka je već potkraj XVIII. st. industrijalizirana pa se prigodom krunidbi novog kralja običavaju održavati industrijske izložbe. Češka industrijalizacija pokazuje osobitosti jer je njezina industrija i poduzetnička inicijativa uglavnom u rukama visokog plemstva. Slično je bilo npr. u Engleskoj. Autor piše s velikim simpatijama Josipa II. koji je, kako sad vidjesmo odigrao bitnu ulogu u industrijalizaciji i to baš Češke s kojom su Habsburgovci imali stare i tradicionalne veze, pa ga uspoređuje s Elizabetom Engleskom, Ljudevitom XIV., Friedrichom II. Pruskim.

Godine 1791. počinje industrija porculana, Ignaz Rössler počinje s proizvodnjom čelične robe krajem XVIII. st. Napoleonski ratovi zaustavili su ovaj poletni industrijski razvitak. Poslije ratova Franz Xaver Broche u Pragu i Anton Richter u Königsaaalu osnivaju kemijsku industriju. Sad je zanatstvo postalo industrija, a industrijalizacija Češke odražava se u inozemstvu i to posvuda u Europi, razvija se proizvodnja strojeva Škoda i druge. Češka sudjeluje na mnogim međunarodnim industrijskim sajmovima i izložbama.

Češka je u Carevini postala jednom od najjačih industrijskih sila u Europi. Njezino zanatstvo i industrija stare su. U povijesti su imali mnogo padova, izazvanih ratom, ali poslije tih padova industrija se ponovno razvijala i to još jače. I napokon C. Laube i Philipp Knoll pišu o kupkama i izvorima mineralne vode

kao *Gesundbrunnen und Bäder* (str. 667-680). Autori su nabrojili ove izvore, od kojih su se neki spominjali i u XVII. st., pa su toplicama pridodali povoljno podneblje i opisali hotele koji su na tim mjestima nastali. Bio je to rani oblik

163

VDG JAHRBUCH 2005

turizma u uvjetima slabo razvijenog prometa. Tada su nastali hoteli u Marienbadu gdje su se ljudi sklanjali da zaborave vrevu velegrada. Bio je to nov i suvremen način odnosa građanina prema selu karakterističan za industrijalizirane zemlje u kojima se gradovi naglo razvijaju.

Ako usporedimo Češku kao industrijaliziranu zemlju s Austrijom, onda možemo lako zamijetiti da je Češka bila u tom pogledu mnogo naprednija. U austrijskim grofovijama i vojvodstvima je industrija nastala kasnije, a u XIX. st. je tražila i nalazila tržišta ponajviše na nerazvijenom jugoistoku. Češka industrija bila je starija i razvijenija, a češki proizvodi imali su više ugleda u Europi.

Moravska

Ovaj svezak nosi naslov *Mähren und Schlesien* i počinje prilogom Heinricha Sonnecka pod naslovom *Landschaftliche Schilderung* (str. 3-52) u kojem uvodno čitamo konstataciju da je Moravska tri stoljeća vezana s Habsburgovcima, pa je time a i po svojim prirodnim svojstvima vezana s Austrijom i dinastijom. Moravska je s jedne strane upućena na Donju Austriju, a s druge na Mađarsku. S tim zemljama ona je uvijek u svojoj povijesti održavala veze.

U radu Alexandra Makowskog o prapovijesti – *Vorgeschichte* (str. 53-66) autor smatra da je Moravskoj pripala važna uloga u prapovijesti srednje Europe jer je bila spona sjevera i juga. Preko Moravske su prolazili mnogi narodi, a kasnije su kroz Moravsku vodili trgovački putovi. Čovjek tu prebiva od davnine. Autor dijeli prapovijest u diluvijalno doba, kameno i metalno doba. Diluvijalno doba odgovara starijem kamenom dobu, tercijarnom dobu odnosno ledenom dobu. Iz tog doba potječu nalazi kostiju mamuta, nosoroga, divovskog jelena i drugih prapovijesnih životinja. Prvi trag čovjeka je tanki sloj drvenog ugljena sa životinjskim kostima i grubo obrađenim oruđem od kamena. Godine 1891. iskopan je potpuni ljudski kostur, a oko njega kosti i zubi mamuta i neka oruđa. Taj čovjek bio je nomadski lovac. Autor je potom opisao oruđe iz mlađeg kamenog doba, mnoga oruđa došla su u Moravsku razmjenom. Iz tog doba potječu oruđa od kosti i rogova. Nakit toga doba nije od kovine. Nalazi pokazuju da se onda trgovalo s jantantom, postojao je i jantarski trgovački put koji je vodio od Baltika prema jugu. Nađene su oslikane posude od gline razne veličine, predmeti od kovina istodobni su, to je nakit, pa oružje od bakra ili bronce, kasnije željeza, zlata i srebra kojeg je to više što smo bliži početku željeznog doba. Bakar dolazi trgovinom. Prapovijesni grobovi bogati su nakitom. Mrtvaci se sahranjuju u smjeru sjever-jug s licem okrenutim prema istoku ili sjeverozapad-jugoistok. U mnogim grobovima nalaze se glinene posude. Ljude svrstava po obliku lubanje. Prve povijesne vijesti o tim ljudima nepotpune su. Grčki i latinski pisci pišu da su Markomani oko 70-50. god. prije Krista potisnuli keltske Bojere iz Moravske i proširili se do Dunava. Keltske lubanje iste su, međutim, kao germanske.

La Tene razdoblje pada u rimsko doba, iz tog doba potječe željezno oružje i oružje preuzeto od Rimljana. Autor nabraja rimske nalaze, bronzu itd. Ovaj prilog kaže da se prapovijesno razdoblje malo razlikuje u Moravskoj od istog razdoblja u

164

VDG JAHRBUCH 2005

drugim zemljama, ali periodizacija tih razdoblja ne poklapa se uvijek vremenski, oružje, a osobito nakit ima svoje varijante, posebno pak ornamenti na glinenom suđu. Ako se u načelu uvrštavaju članci o prapovijesti to je zato da se pokaže drevnost tradicije, jer nema svaka zemlja Carevine tragove o životu čovjeka. Nedostatak je ovih priloga da oni nisu mogli naći dokaze da su ti prapovijesni ljudi naši preci jer nije bilo moguće utvrditi kojim su jezikom govorili, a oblici njihovih lubanja nisu pružili dokaze o njihovoj etničkoj pripadnosti.

Vincent Brandl napisao je prilog o povijesti – *Geschichte Mährens bis 1526.* (67-91). On vjeruje da su prvi žitelji Moravske bili Slaveni koje su potlačili najprije Kelti (pleme *Kvedi*), a potom Rimljani. Slaveni su se htjeli odseliti, ali im to nije dopustio car pa su počeli ustanci, a Kvedi su odlazili u pljačkaške pohode u

rimске provincije. Rimljani su ih pobijedili i počeli graditi utvrde u Moravskoj. Poslije Rimljana Moravskom vladaju Mojmeridi. Čehe u Češkoj i Moravskoj su vjerojatno Svevi primili u svoj savez kao i neke druge Slavene. Onda su Čehe potlačili Avari koje je potisnuo samo, a konačno ih je pobijedio Karlo Veliki. Knez Mojmir nastoji se osloboditi franačke vlasti, pa se vezuje sa nezadovoljnicima u franačkom carstvu i traži saveznike u Bizantu. tada dolaze franački i talijanski misionari, ali nemaju uspjeha jer ne znaju mjesnog jezika. God. 863. dolaze sveta braća Ćiril i Metod.

Sve ovo sukladno je svim zemljama Carevine. U svim, točnije gotovo svim zemljama prebivali su prapovijesni ljudi, gotovo sve su zemlje bile preplavljene keltskom invazijom, a poslije njih su došli Mađari, Slaveni ili Germani. A koliko se odnos pisaca razlikuje prema tim zbivanjima? Za Kelte se nitko čuvstveno ne vezuje, Mađari se vezuju za Hune i Avare, pa u njima nastoje vidjeti svoje pretke, iako ovi narodi nisu govorili mađarski, Nijemci priznaju da su njihovi preci velikim dijelom baš Kelte, a ne Germani, češki i njemački pisci ističu ili priznaju da su starosjedioci Češke i Moravske bili Slaveni, a ne Germani. Odnos prema povijesti uvijek je drugačiji, a drugačija su i čuvstva. Čuvstva nikad nisu žarka, tu djeluje uredništvo, ali su kod Mađara ipak nešto jača.

Pišući o djelatnosti sv. Ćirila i Metoda autor piše o zavisti njemačkih misionara koji su postali suvišni kad su došla sveta braća pa su ih tužili u Rimu da su krivovjerci i pristalice Photina. Papa je ipak obojicu posvetio za biskupe 869. godine. Ćiril je umro u Rimu, a Metod je postao biskup Panonije. Tada počinju unutarnji ratovi i Moravska se odvaja od Češke. Krajem XII. st. dolaze i prvi njemački naseljenici, više ih dolazi u opustošenu zemlju poslije provale Tatara 1241. i Kumana 1252. Njemačke naseljenike privlači Olomučki biskup Bruno von Schaumburg 1245-1281. Nijemci nastanjuju gradove, razvija se obrt i blagostanje seljaka, Přemislidi pobuđuju razvitak gradova koji dobivaju i gradske statute prema saskom, magdeburškom, bavarskom ili nimbberškom pravu. Osobit procvat njemačkog prava autor zamjećuje u Brnu 1243. Ti gradovi obraćaju se za pravnu pomoć njemačkim gradovima pa se razvija kulturna komunikacija.

Na saboru u Brnu 1421. pokušava se bez uspjeha zaustaviti husitski pokret, Ladislav Posthumus ustaje protiv ultraquista da vrati katoličkoj crkvi dominantni

165
VDG JAHRBUCH 2005

položaj, dolazi sv. Ivan Kapistran kao misionar, ali nema uspjeha jer ne umije češki. Kralj Juraj Pod.brad traži da prisjednici zemaljskog prava i najviši dostojanstvenici ne prisegnu samo na mjesne statute, već i kralju. Bila je to mjera centralizacije. Tada, 1469-1494. nastaje i kodeks običajnog prava *Knih Tovačovská*, 1489. počinju upisi u zemaljski stol na latinskom i češkom. Kultura je u uskoj vezi s politikom, izražava se u pravnom sustavu, ali i u jeziku, što predstavlja osobitu vrijednost u XIX. st. kad je nacionalni jezik osobito u srednjoj Europi temeljna vrijednost i obrazloženje države.

Međutim u Moravskoj jača utjecaj Češke braće. Car Maksimilijan I. i poljski kralj Sigmund skrbnici su malodobnog kralja Ljudevita koji je 1526. poginuo na Mohaču i nije imao djece. Njegova smrt otvara vrata ujedinjenju čeških i mađarskih zemalja pod jednim žezlom.

Prilog o novijoj povijesti Moravske pod naslovom *Geschichte Mährens bis zur Gegenwart* napisao je *Franz vitez von Marchland* (92-114) koji opaža da je poslije husitskih ratova sve više Čeha, iako su jaka srodstva s njemačkim plemstvom. U obrazovanju jača slavenski utjecaj, ali se rasplamsavaju suprotnosti plemstva i gradova zbog gospodarskih, manje nacionalnih razloga. Osim ultraquističkog krivovjerja i Češke braće sad se širi luteranstvo i anabaptizam, osobito poslije 1526., pa onda još neke manje protestantske sljedbe. Katoličkoj obnovi suprotstavljaju se osobito katolici Karla Žerotina.

Godine 1604. počeo je Bocskaijev ustanak u Mađarskoj. Autor opisuje slijed događaja u Moravskoj. Sve završava pobjedom Habsburgovaca i katolicizma 1620. na Bijeloj Gori, ali protestanti ostaju u mnogim gradovima i pored carskog edikta 1628. po kojem se moraju vratiti rimskoj crkvi ili se odseliti. Poslije poraza carske vojske 1642. kod Leipziga Šveđani prodiru u Moravsku, a švedski general Torstensen sklapa savez protiv cara s Rákóczy Györe. Taj savez ipak je ostao jalov,

Švedani su se povukli, a protestanti pobjegli u Mađarsku 1644. Rat i ratna pustošenja ostavili su traga u Moravskoj, a autor ne piše da li je rat značio i korak naprijed u nečemu kao većina ratova.

Rat donosi centralizaciju pa je Brno od 1636. sjedište vlade i suda, Švedani odlaze 1650., dolaze isusovci i pijaristi, ali iz Mađarske provaljuju kuruzi, Tökely, a i pravoslavni martolossi koji vojuju za Osmane. Bilo je to doba kad je pečki patrijarh imao stupanj paše, pravoslavnih je u Mađarskoj bilo sve više, dopirali su, kako vidimo čak do Moravske, a oni su bili podložni pečkom patrijarhu.⁵⁰

Rat za austrijsku baštinu protiv Prusa vodio se dijelom u Moravskoj. Za Marije Terezije osnovani su suvremeni okruzi, potom je počela reforma urbana, katastarska izmjera, ukinula se tlaka, počeo je procvat poljodjelstva, zanata i trgovine, a 1773. ukinuta je Družba Isusova, počela reforma školstva, sveučilište je iz Olomuca prešlo u Brno, gdje je 1777. osnovana i biskupija. Josip II. centralizirao je upravu, uklonio stare oblike vlasti kao zemaljske sabore i gradske autonomije, ojačao seljaštvo, ukinuo samostane, osnovao religijski fond koji je postao fond za

VDG JAHRBUCH 2005

⁵⁰ László Hadrovics, Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću, Pogovor Radoslav Katičić, Zagreb, 2000.

obrazovanje, izdao edikt o toleranciji u korist protestanata i Židova, osnovao humanitarne ustanove i vezao Moravsku sa Šleskom u zajednički gubernij. Tada je ustanovljen prizivni sud, zemaljski pravni sustav, porezni ured. Bio je to za ovu zbirku dosta potpuni prikaz jozefinskih reformi. Leopold II. (1790.-1792.) sklopio je kompromise sa zemaljskim stališima, koji su dobili neke oblike samostalnosti. Temelji državne vlasti i njezinog prava nadzora ipak su ostali nedirnuti. Leopold II. ostavio je svom sinu Franji II. sređenu državu, ali mu je ostavio u nasljedstvo i rat protiv Francuske revolucije koji je manje ili više potrajao za svekoliko doba njegove duge vlasti (1792.-1835.) u ovom ili onom obliku. Baš Moravska postala je bojište borbe protiv Revolucije. Sad i u ovakvim prilikama pojavljuje se regionalna individualnost Moravske, odnosno drugih zemalja. U Moravskoj su se odigrale bitka kod Austerlitz (1805.), a to je bila pobjeda nad Francuzima, pa 1809. kod Wagrama, a to je bio poraz sa svim svojim posljedicama. Karl Kübeck, kasnije barun von Kūbau počeo je svoju političku karijeru za Napoleona, a 1840. već je vodio financije kao predsjednik Dvorske komore. Bio je sin krojača,⁵¹ što ne potvrđuje carski patrijarhalizam Carevine, pa ni gubernamentalni konzervativizam Metternicha, koji je rođen kao sitni plemić, pa je postao knez.⁵²

Godine 1848. je car Ferdinand pobjegao u Olomuc, a 2. prosinca 1848. stupio je na prijestolje Franjo Josip. Pukovnik Karl Kopal iz Moravske istaknuo se u Italiji pod Radetzkim 1848. Sve ovo ima značaj isticanja zasluga Moravske i Moravaca za ukupnost Carevine koja se ovdje vidi kao prijestolje oko kojeg se kupe njegova djeca. Prilog o fizičkim svojstvima pučanstva – *Physische Beschaffenheit der Bevölkerung* napisao je Emanuel vitez Kusý von Dúhav (str. 115-129). On je naveo da je 1890. Moravska imala 2.276.870 žitelja pa je time poslije Beča, Donje Austrije i tršćanskog teritorija najgušće napučena zemlja Carevine. Prirast iznosi 124.000 žitelja u 10 godina, a tu djeluje industrijalizacija i napredak poljodjelstva. Na 1.000 muškaraca dolazi 1.094 žena, u zemlji živi 2 posto Židova, 665.000 Nijemaca, 1.590.000 Čeha. Opisao je izgled pučanstva i njegov karakter. Brđani su viši rastom i vitkiji nego li južnjaci koji su plećatiji i niži. U Moravskoj ima i hrvatskih sela. Česi vole pjesmu, rad i svečanosti. Diješe se na Horlake (brđane) i Hanake (u nizinama). Tu žive još Slovaci i Vlasi koji žive u brdima kao pastiri. Slovaci su vitki i mišićavi. Vlasi su tamnokosi, strastveni i hrabri, kao vojnici oni su čuvali istočne granice Moravske. Tu žive još i vodeni Poljaci (*Wasserpölacken*) u okrugu Mistek kao prijelaz prema Poljacima. Ove skupine nisu jasno odvojene, a autor nije objasnio po čemu su oni zasebne etničke skupine. Bilo kako bilo, oni nisu nastojali da postanu suvremenim nacijama onako kako su to postali Česi ili Poljaci. Autor je nastavio pregledom vojnih statistika koji su kod novačenja mjerili novacima obujam prsnog koša, postotak vojnosposobnih, rast, izgled lica, postotak dolihokefalnih. On je utvrdio da su Nijemci pretežno dolihokefalni, a Slaveni brahikefalni. Naveo je

VDG JAHRBUCH 2005

⁵¹ Waltraud Heindl, Die österreichische Bürokratie zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). u: Oesterreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert,

Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa, hrsg. von Heinrich Lutz und Helmut Rumpler, Wien, 1982. str. 76.

³² Johann Altmayer Beck, Der Konservatismus in Oesterreich, München, 1859. str. 13, 25.

brojnost dobrih skupina, broj oženjenih i udatih, udovaca. Dužina života bila je mala osobito zbog smrtnosti djece, ali je smrtnost u austrijskom prosjeku, a to će reći 28 umrlih na 1000 žitelja godišnje. Smrtnost opada zbog napredovanja zdravstva.

Paul Strzenmcha napisao je narodopis Nijemaca kao *Volksleben der Deutschen* (str. 130-164). Tu je opazio da napredak kulture, kako on kaže, mi bismo danas rekli uljudbe, smanjuje razlike među narodima, a tih će, tako autor, posve nestati kad kultura dođe do vrha. Tako su Slaveni prihvatili mnoge kulturne stečevine Nijemaca i obratno. Ovaj autor uočio je ono što većina drugih nije, da je religija baza svake narodne kulture pa su najljepši narodni običaji vezani uz vjerske svečanosti. Uočio je i da je germanski animizam našao dodirne točke s kršćanstvom, pa se kršćanske svečanosti nastavljaju na pretkršćanske. Ovu činjenicu objasnila je kasnije fenomenologija religije koja je opazila da je duhovni ustroj čovjeka uvijek isti, ali se sadržaj temeljno istih predodžbi razlikuje od animizma do monoteističkih religija. Strzemski je opazio da božićnim običajima prethode pretkršćanski, ali nije opisao one pretkršćanske. Onda je opisao božićne običaje i svečanosti u kojima se upriličuju predstave pa glumci glume Isusa i njegov roditelje, recitiraju se stihovi itd. Slično je i na blagdan Bogojavljenja. Tu su tri kralja odjevena na odgovarajući način i recitiraju stihove. Četvrte nedjelje poslije Uskrsa iznosi se smrt, kao velika slamnata lutka oko koje momci plešu, u nekim selima upriliči se borba svjetla i mraka što je nasljeđe germanske mitologije. Uskršnji ponedjeljak je uspomena na Isusov hod u Emaus, vatra na Sv. Ivana animistička je po porijeklu, na dan Sv. Andrije može se lijevanjem olova vidjeti budućnost.

Narodni običaji čuvaju uspomene na povijesne događaje – to je *Schwedenfest* kao uspomena na 15. kolovoza 1645. kad su Šveđani prestali opsjedati Brno. Tada se održi svečana služba Božja kojoj slijedi narodna svečanost.

Autor je prikazao dječju i narodnu poeziju u kojoj su česte erotske pjesme.

Narodnu nošnju opisao je kao kompromis tradicije i zahtjeva mode pri čemu moda i suvremenost neprestano pobjeđuje, a tradicija se povlači.

Moritz Trapp je napisao prilog o narodnoj književnosti Nijemaca kao *Die Sagen der Deutschen* (str. 164-171) u kojem je opazio da se narodna književnost Nijemaca i Slavena ispreplela u Moravskoj, ali ima i iskonskih njemačkih predaja pa se u njima stari germanski bogovi pojavljuju kao opaki duhovi, a nisu rijetke ni sage o đavlu (autor piše legende). Tako je Sotona pokušao zatvoriti neki klanac kamenjem da spriječi dolazak svete braće Ćirila i Metoda. Pojavila se Djevica, veliki kamen je pao i sačinio krov velikog klanca. Postoje sage i o dobrim duhovima, o malom *Haswirtle* koji prebiva u podzemnim rupama, gnomima i drugim likovima od kojih neki čuvaju blago pod zemljom, to je još brdski duh *Alt Vater* s prozračnim srebrnim kaputom i zlatnim čekićem u ruci. Vodenjak (*Wassermann*) se pojavljuje kao dječak, patuljak ili lovački pomoćnik, negdje u šumi nalazi se kamen na kojem se okupljaju vještice. U nekom selu je starica prosila kruha od mlinara. On joj ga nije

168
VDG JAHRBUCH 2005

dao pa je ona poderala odjeću i začepila izvore da su svi mlinovi morali prestati mljeti. Ona se brine da nitko ne bi odčepio izvore.

Gustav Waniek napisao je prilog *Dialekte der Deutschen* (str.171-176) gdje je opazio da se oni dijele na južno- i srednjonjemačke dijalekte već prema tome odakle su ti Nijemci došli. Ovi dijalekti pokazuju da su Nijemci pridošlice. Samo Nijemci na sjeveru i jugu u vezi su sa svojom braćom u Njemačkoj, inače žive okruženi Slavenima. Autor je nadalje opisao i analizirao te dijalekte.

Slavenski narodopis – *Volksleben der Slaven* napisao je Franz Bertoš (str. 177-220). Slaveni i Česi vezani su zajedničkim jezikom (*Schrift- und Lateratursprache*), ali se dijele na više narodnih plemena (*Volksstämme*) što se vidi iz izgleda i nošnji, iz čudi, duhovnih svojstava i sklonosti, te iz običaja. Neodređeni naziv *Slaveni* i narodna plemena provlači se kroz svu zbirku. Tek ovdje je on objašnjen, a mi se možemo domisliti da se tu dijelom radilo o skupinama koje nisu bile nacionalno osviještene, nisu se još integrirali u suvremene nacije, ili su se

integrirale, ali su sačuvale svoju individualnost na nivou narodne kulture. Na dan Svete Barbare, 4. prosinca dolazi zima odjevena kao baba u bijelo i obilazi kuće da moli s djecom. Dva dana kasnije dolazi Sv. Nikola s biskupskim štapom i anđelom u bijeloj odjeći koji nosi poklone, ali i smrt s kosom, pa đavoli s lancima. Sveta Lucija dolazi s maskom i velikim zubima odjevena u bijelo, nosi kudjelju. U njoj prepoznajemo pretkršćansku boginju zime i smrti Moranu. Na Badnju večer može se doznati budućnost, djevojke tada žele doznati da li će se udati. Običaji vezani uz ove svetkovine razlikuju se mjesno i tu se pokazuje, kako pisac piše plemenska individualnost, a ta individualnost sadržana je u uspomenama na pretkršćanske kultove koje kršćanstvo nije uništilo, a oni su ostali bliski pretkršćanskim običajima, što se osobito zamjećuje kod običaja i predodžbi vezanim za rođenje i smrt. Tako roditelj ne smije izići iz sobe šest tjedana, a ako pođe u polje past će grad. Kad netko umre, duša mu iziđe na usta kao golubica, pa se u kući otvore vrata i prozori da golubica može odletjeti. To je pretkršćanska predodžba.⁵³ Ovo poglavlje usiljeno je jer dobrim dijelom ponavlja narodopis Čeha i Češkoj.

Plemenske razlike pokazuju se i u pjesmama, a narodne balade čuvaju ostatke mitova. Autor nema točnu predodžbu o mitu koji je novije doba opisalo kao objašnjenje svijeta u kojima se zbivaju događaji u posebnom mitskom vremenu. Ti događaji sudbonosni su i ostaju za vazda.⁵⁴ Pjesme čuvaju uspomenu na narodne junake i njihove podvige kakav su Ondraš, Juráš i Janósik. Ti junaci izraz su narodnog duha i mentaliteta. U baladama se čuje o događajima iz rata protiv Francuza i Osmana. Ljubavne pjesme su česte, vojničke pjesme su tužne jer momci moraju u vojsku htjeli oni to ili ne, pastirske pjesme pjevaju se da se čuju od jednog brda do drugog. Nadalje, postoji plesna glazba sa violinama ili diplama, uz ples se k tome i pjeva. U pjesmama se spominje konj i jahač, pa svijet ptica.

169

VDG JAHRBUCH 2005

⁵³ G. van der Leeuw, *La Religion dans son essence et ses manifestations, Phénoménologie de la religion*, Paris, 1970. Par. 42, 4. str. 287-291.

⁵⁴ Micea Eliade, *Aspects du Mythe*, Paris, 1963. str. 15.

Josef Klwaňa napisao je prilog o nošnji moravskih Slavena – *Die Tracht der mährischen Slaven* (str. 221-235). Ona pokazuje razlike kojoj odgovaraju razlike u jeziku. U Marchlandu nošnja potječe neposredno iz srednjeg vijeka, tu i tamo sreću se odrazi istočnjačke odjeće. Većina nošnji međutim podsjeća na nošnje XVIII. stoljeća. Odjeća je dakle, mogli bismo dodati, bio još jedan čimbenik u kojem se izražavala etnička individualnost. Ta je bila regionalna, ali od mnogih regija, možda prvobitnih plemena nastala je suvremena nacija koja se u Češkoj izražavala u nacionalnoj povijesti, književnosti, glazbi, jeziku, kulturnim institucijama, gospodarstvu, ali ne baš u likovnim umjetnostima koje su bile crkvene, velikaške, pripadale su stilovima, crkvenim redovima, majstori su se često i rado selili za boljom zabavom i sobom donosili stilske značajke i umjetničke kriterije sredine iz koje su nikli. Likovne umjetnosti Češke imale su u visokoj mjeri međunarodni karakter.

Viktor Houdek napisao je prilog o gradnji kuća i sela, te narodnoj književnosti Slavena pod naslovom *Ortsanlagen, Wohnungen, Sagen und Märchen der Slaven* (str. 235-263). Tu je opisao izgled kuća i način njihove gradnje. One su ponegdje jako primitivne, osobito kod Hanaka, imaju visoke slamnate krovove uličice nisu regulirane, sela su obično na zavoju nekog potoka. Kod moravskih Slavena prevladava okruglo selo prikladno za obranu, ono ima utvrde primitivne gradnje. Takva sela su se ponekad za tridesetogodišnjeg rata uspješno obranila od Šveđana. Ovaj tip sela vrlo je star što kažu i imena kao T.šetice ili Drahanovice. To su plemenski patronimi. Središte sela je crkva. Novija sela grade se lijevo i desno od ceste. Poslije socijalnih preslojavanja u XIX. st. počeli su nestajati slamnati krovovi. Sad se u selima gradi mnogo bolje, prave seoske palače. U Podlužacima žive Slovaci koji se pod utjecajem susjednih hrvatskih sela drugačije nose. I danas se kuće grade od drva, iako je nekadašnje bogatstvo šuma dobrim dijelom nestalo. Prozori se i danas boje vapnom zbog zaštite od uroka.

Autor je onda prikazao vlaško-moravsku drvenu kuću. Onda je spomenuo Kopaničare kao brdske Slovake blizu Mađarske granice. Tu su kuće iste kao u srednjem vijeku. Sage Vlaha vrlo su bogate i brojne, osobito oko brda Radhošta koje je kultno mjesto praslavenskog doba. Prema predaji ispod Radhošta nalazi se

labirint hodnika koji spajaju zlatni Prag s moravskom starom metropolom Velehradom. Tu spava četa vitezova koji će ustati kad domovina bude u opasnosti. Tu i tamo k njima zaluta neki čovjek. Za njim se zatvore gvozdena vrata pa on mora služiti vitezove koji mu plate izmetom koji se, kad se on vrati na zemlju pretvori u zlato. U Radhoštovoj utrobi nalazi se blago koje čuvaju zli duhovi u liku bika ili pijevca. Druge bajke pričaju o zakopanom blagu u za. O tome znaju crni čarobnjaci (*černoknežnici*) koji nisu isto što i mađarski grabancijaši ili rumunjski *salomonari*. Černoknjžnici su obučeni kao svećenici, pobjeđuju zmajeve što izazivaju nevremena i oslobađaju narod. Oni su svećenici što su se odmetnuli i išli đavlu u školu u Pragu, možda i nekadašnji putujući studenti, alkemičari ili popi glagoljaši koje je narod okitio svojstvima čarobnjaka. Na Radhoštu se okupljaju vještice, oko njega se viju sage o đavolu, u brdima se nalazi đavolja klisura, đavo se pojavljuje u liku čovjeka ili životinje, mora je također đavao. Bile su to sage koje ne vode prema

170

VDG JAHRBUCH 2005

pretkršćanskim kultovima, nego baš upućuju prema srednjovjekovnom kršćanstvu i njegovim strahovima od đavla i napasti.

Narod zamišlja smrt kao ženu, vjeruje u vukodlake. Postoje i povijesne sage u kojima nastupaju povijesne ličnosti, pa o bijeloj ženi slično kao i u Češkoj. Na istoku se u sagama pojavljuju mađarsko-slovački elementi, ali nema oslonca na istočnjačku narodnu književnost, česti su mitovi o nadvladavanju zime. U bajkama su razvijeni etički i vjerski elementi.

Christian vitez D'Elvert napisao je prilog *Musik* (263-282). Moravska ima vrlo stare glazbene tradicije koje potječu iz zapadnog crkvenog pjevanja. Čirilometodska tradicija je nestala, ali traje tradicija gregorijanskog pjevanja koje je uveo katedralni dekan Balduin (1190.-1201.), a pogodovao joj je biskup Johann von Neumarkt (1364.-1380.). Potom je autor dao podatke o mladeži koja uči pjevanje u crkvenim školama, crkvama i samostanima koji osobito njeguju glazbu od 1466. Tada se javljaju književnički korovi. Češka braća širila su svoje crkvene pjesme. Kasnije se glazba počela njegovati na dvorovima, tu je djelovao skladatelj Jakob Händl, Slovenac (1550.-1591.) kapelnik na dvoru Rudolfa II. u Pragu. U XVI. st. prodro je njemački *Meistergesang* Za katoličke obnove u XVII. st. glazbeni život je cvao. Tada su velikaši počeli osnivati vlastita kazališta u kojima se pored ostalog muziciralo, a koncertna glazba dosegla je svoj vrhunac u XVIII. st. Tada je osobito razvijen glazbeni život u Brnu gdje se osniva rana glazbena udruga u Austriji.

Josip II. osnovao je Theater an der Burg, ali je i u Moravskoj protjerao komedije sa *Hanswurstom* sa pozornice da bi kazalište postalo oblik narodnog obrazovanja. Autor spominje vojnu glazbu, ali zaboravlja Franju Trenka koji je prvi uveo vojnu bandu.⁵⁵ U Brnu se osnivaju glazbene škole, njeguje se njemačka pjesma, dolaze Mozart, Beethoven, Schubert i Wenzel Müller. Osnivaju se nova glazbena društva, u jednoj glazbenoj školi osnovanoj 1866. djeluje dirigent Otto Kitzler. U buđenju i njezi glazbenog života djelovao je nadvojvoda Rudolf brat Franje I. koji je sam bio pijanist. U Moravskoj djeluju mnogi orguljaši, graditelji orgulja i drugih glazbala. Olomucki profesor Bartl je izumio harmoniku, cijenjeni su bili klaviri koje je izrađivao Wilhelm Bachmann. Autor je nadalje još nabrojio nekoliko violinista iz Moravske koji su stekli glas u svoje doba.

Prilog *Deutsche Literatur und deutsches Theater* (str.238-296) napisao je Leo Smolle, pisac koji je inače pridonio razvitku trivijalno-tragičnog habsburškog mita svojim putopisom *Rund um die blaue Adria* (Graz und Wien, 1912.).⁵⁶ Smolle je počeo s Meistersangom koji njeguju građani, a poznat je u Moravskoj u XVI. st. Iz 1571. potječe njegov pravilnik *Tabulatur und Ordnung, wie es soll in der Bruderschaft gehalten werden*.

171

VDG JAHRBUCH 2005

⁵⁵ Ivan Pederin, « Začinjavci », štioći i pregaoci, Vlastite snage i njemačke pobude u hrvatskoj književnosti, Zagreb, 1977. Franjo Trenk kao književni junak.

⁵⁶ Ivan Pederin, Dalmatien als Ausgangspunkt des (trivial)-tragischen habsburgischen Mythos, Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch 1997. str.107-120.

Godine 1746. za Marije Terezije je barun Josef Petrasch, rođen 1714.

Slavonskom brodu osnovao prvo učeno društvo u Austriji zbog podizanja ukusa i

literature. To je bilo društvo nepoznatih – *Gesellschaft der Unbekannten* po talijanskom uzoru koja je izdavala prvi književni časopis u Carevini *Monatliche Auszüge alter und neuer gelehrter Sachen*. Josef von Sonnenfels bio je Moravac, sudjelovao je znatno kod reforme kazališta i osnivanja Theater an der Burg, predavao je *Polizei- und Cameralwissenschaften*, bio je dvorski savjetnik i predsjednik Akademije likovnih umjetnosti.

Početak XIX. st. počela se u Moravskoj razvijati publicistika, *Das patriotische Tagblatt* 1800.-1805. izdaje u Brnu Christian Karl André. Bio je Nijemac, a predavao je na evangeličkoj akademiji u Brnu. Karl Josef Jurende rođ. 1780. u Šleskoj izdavao je u Brnu kalendar *Mährischer Wanderer*. Josef von Hormayr ustao je u časopisu *Der redliche Verkündiger* protiv Napoleona. Jurende, na pobudu guvernera grofa Antona Mittrowskog izdaje 1815. časopis *Moravia*. Karl Pastl, alias Charles Sealsfield iz Moravske, bio je član Reda Gospode od križa u Pragu, a onda je istupio. Bio je plodan romanopisac, odselio se u Ameriku i promijenio ime. Na kući u kojoj se rodio podignuta je spomen-ploča. Književnici realizma barunica Marie von Ebner Eschenbach bila je iz Moravske, Ferdinand von Saar, rođen u Beču, dugo je živio u Moravskoj.

Moravska je imala razvijena kazališta koja su počela s dolaskom engleskih komedijaša 1617. Kasnije su kazališne družine djelovale u grofovskim dvorovima.

U Brnu je osnovano kazalište 1732., imalo je znatne glumce i kazališne direktore.

Franz Bély napisao je prilog pod naslovom *Slavische Literatur* (str.296-318).

Razvitak pismenosti počeo je s osnivanjem države u IX. st. i s dolaskom svete braće Ćirila i Metoda koji su u početku čitali misu po grčkom obredu i na grčkom jeziku, a propovijedali su slavenski. To je zaboravljeno, ali je ostala kršćansko nazivlje i pjesma *Hospodine pomiluj* slično kao i u Češkoj.

Onda je u Moravsku crkvu ušao latinski, benediktinci i njihova pismenost.

Plemstvo i dvor govorili su i pisali njemački, a u Moravskoj se počelo osjećati djelovanje praškog sveučilišta. Prvi prijevod Evanđelja na češki pokazuje veze sa starocrkveno-slavenskim prijevodom Evanđelja, a tako i Klementinski Psaltir i Muka Isusova po Reinerskom rukopisu. Prevođe se putopisi Marca Pola i Johna Mandevillea, autor ne kaže ništa o recepciji tih prijevoda ni o razlozima koji su pobudili te prijevode. Autor traži čuvstveni oslonac u husitskim ratovima koji nisu jako opustošili zemlju, ali su položili temelje narodnom jedinstvu, pa je češki jezik sve važniji u kancelarijama, na sudu, u crkvi i školi, on se širi među plemstvom i u gradovima. Pod vlašću mudroga kralja Jurja cvatu znanost i književnost. Sve ovo nam kaže da Moravska nije bila zemlja s njemačkim plemstvom i slavenskim kmetovima, već je državna vlast bila češka što se osjetilo u razvitku češke pismenosti i književnosti. Već u XV. st. je Moravska imala književnika Tibora Tovačevskog. Iz Italije se širi ljubav prema klasičnim jezicima, koje promiče Ladislav von Boskovitz, latinski postaje jako obljubljen i prodire u građanstvo, pišu se latinske pjesme. U humanizmu autor nalazi dva krila, jedno reformatorsko i

172

VDG JAHRBUCH 2005

demokratsko, drugo katoličko i aristokratsko. Ovo prvo krilo njeguje češki jezik. Iz tog kruga niču obrazovani Jan Blakoslav (1524.-1571.), biskup Jan Augusta piše češku gramatiku, nastaje prijevod Biblije, to je Kralitzka Biblija na kojem radi Blahoslav i šest Moravaca. Ta Biblija stvorila je novi češki jezik koji je prihvatila katolička reformacija. Autor je na strani reformacije koja njeguje češki jezik, a kasnije i katoličke reformacije koja ga također prihvaća, kao i ostali pisci ne cijeni ništa što je napisano na latinskom jer u latinskom vidi neprijatelja češkog, ali ipak povoljno piše o humanizmu i njegovoj njezi latinskog, vjerojatno zbog laičkog i nimalo pobožnog duha humanizma.

Jan Amos Komenski prevodi psalme i preporuča poduku na materinskom jeziku, opću školsku obvezu, njegova *Janua linguarum raserata* prevodi se čak na arapski, turski, pa čak i na mongolski, jezik. Ovdje se može postaviti pitanje da li bi se ona prevela da ju je napisao na češkom. Međutim, zbog njegovih preporuka da se u školu uvede češki jezik liberalni pisci o njemu pišu s odobravanjem gledajući na taj način naciju kao svoj svijet, a taj je svijet mogao biti dosta uzak ako se radilo o malim narodima. Česi su to bili brojem, ali nisu bili uski i zatvoreni svijet jer su živjeli u živim dodirima sa stranim, prije svega s njemačkom književnošću i

umjetnošću. Pisac je istakao Komeniusovo djelo *Orbis pictur* o učenju stranih jezika i pisao kako je on osobno reformirao školstvo u Poljskoj, Njemačkoj, Švedskoj, Mađarskoj i Nizozemskoj potiskujući latinski gdje god je došao. Komenius je nastojao izmiriti vjere i obratiti Osmane. Pa ipak u XVII. st. češki uzmiče pred njemačkim.

Djelatnost isusovaca ocjenjuje negativno jer se oni bave jedino vjerom, tu se opet opaža autorovo liberalno laicističko uvjerenje. Reforme Marije Terezija ocjenjuje pozitivno jer je ona pobudila povijesnu svijest i svijest o jeziku. U tom okviru povoljno ocjenjuje djelovanje čeških preporoditelja Jana Aloisa Hanka von Hohenstein, Josefa Dobrovskog koji je u Brnu zaređen za isusovca. Ovdje autor ulazi u protuslovlje prema ranijoj negativnoj ocjeni isusovaca koji se bave samo vjerom. Dobrovský je povjesničar češkog jezika i književnosti koji traži povijesni identitet svog naroda u svetoj braći Ćirilu i Metodu koje ovaj pisac opisuje kao filologe, a ne kao misionare, ne spominje ni značenje širenja kršćanstva među Ćesima. Spominje i Františka Palackog kao obnovitelja jezika u Moravskoj, a onda niz moravskih pisaca koji djeluju u bujnom razvitku znanosti, to su Svatopluk Pressl, profesor na Olomouckoj akademiji, rodoljubni pjesnik J. H. Galaš, koji je napisao *Musa moravská*, Dominika Kynskog, prevoditelja i pisca basni. Poslije 1848. u Moravskoj se širi ustavni duh kojeg pisac odobrava, razvija se novinstvo. Narodna svijest jača osobito 1860.-ih godina kad djeluje V. Brandl kao povjesničar kulture i pravnik, František Bartoš nastavlja s filološkim radom i proučava sintaksu i napokon Tomaš Garrigue Masaryk stječe glas posvuda u inozemstvu.

Moravska je dala i znatne teologe koje autor nabraja, ali se čudi što lirsko pjesništvo daje tek osrednje plodove. On se ne bi trebao čuditi jer je realizam, a on piše baš o tom razdoblju u češkoj književnosti, dao mnogo znatnija djela u prozi, 173

VDG JAHRBUCH 2005

osobito u romanu nego u lirskoj poeziji. Pisac je nabrojio brojne pisce češkog realizma u Moravskoj, to su Václav Kosmák, Gabriela Preisová, Františka Stránecká. Među njima ima više žena, a djelatnost žena u javnosti karakteristična je za liberalna razdoblja.

Ovaj pisac pisao je o regionalnoj moravskoj književnosti koja je ipak dio češke književnosti. Da bi opravdao ovu stručnu nedosljednost on je napisao da je slavenstvo čišće u Moravskoj jer nije izloženo stranim utjecajima u onoj mjeri kao Češka. Da to nije bilo tako pokazuje baš prethodni prilog o njemačkoj književnosti. Pisac je ovdje bio urednički nedosljedan jer je ova zbirka rado pokazivala i sugerirala čitateljima da se pojedine kulturne i književne struje i pokreti međusobno prožimaju i oplođuju. To nije bilo tipično za doba zatvorenih nacija kad se autohtonost i udaljenost od stranih utjecaja isticala i smatrala vrlinom, što se npr. vidi u njemačkoj literaturi o Nibelunškoj pjesmi koja ističe to djelo kao djelo do kojeg nisu doprli strani utjecaji koji su odviše proželi srednjovisokonjemačku književnost.⁵⁷

Njegov prilog pokazao je ipak jednu krepost austrijskog federalizma. On je bio više naglašen u kulturi nego li u upravi i politici. Moravska je u književnosti bila svakako zemlja, a ne provincija, u Moravskoj se razvila književnost sa znatnim piscima koji nisu odlazili u Beč, a Beč nije u književnostima Carevine bio ono što je London bio u engleskoj, a Pariz u francuskoj književnosti. Carevina nije poznavala pojma provincijalizam, Moravska zasvjedočuje baš to.

Prilog *Architektur und Plastik* napisao je August Prokop (str. 319-371). Opazio je da u Moravskoj ima malo profanih romantičkih gradnji, to su zamci, ali njemački se zamci razlikuju od slavenskih, njemački su tješnji, ali prikladniji za obranu, slavenski su udobniji. Romantičke crkve su malene i okrugle, rijetko četverougaoane. Prvi samostan sagrađen je u XI. st. u Raigernu, prva gotička crkva sagrađena je u Iglau. Gotika je stil franjevaca i dominikanaca. Malo ima profanih građevina u gotičkom stilu, to su građevine Karla IV. koje stoje između zamka i dvorca – Karlstein, Karlsberg itd. Kapele u tim u zamcima bogatije su opremljene. U husitskim ratovima ruše se crkve, pa opet grade poslije 1458. kad je zavladao mir i blagostanje, ali u gotičkom stilu. Autor je opisao posebnosti granje zvonika u Moravskoj. Za renesanse se gradi mnogo, a Matija Korvin poziva talijanske

majstore u Budim, ali i u Moravsku. Renesansa je stil plemstva, na dvoru je sada sve više vitezova, činovnika, slugu, gostiju, umjetnika. Zamci nisu više dovoljni za sve te ljude pa sada talijanski majstori grade dvorce.

Zamci se razaraju poslije bitke na Bijeloj Gori. Time je konačno slomljena nezavisnost velikaša prema kruni. U doba baroka dograđuju se ili se pregrađuju gotičke crkve, procvat baroka pada u doba između 1650. i 1750. Tada gradi Crkva, ali i plemstvo, graditeljstvo više nego ranije prožimaju vjerske ideje. I tu djeluju talijanski majstori, ali i domaći koji su učili kod Talijana. Interijeri rezidencija

174

VDG JAHRBUCH 2005

⁵⁷Ivan Pederin, *Das Nibelungenlied als Nationalmythos im Vergleich mit den nationalen Mythen der Serben, Spanier und Portugiesen*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloskih znanosti (22-23), 1992/1993; 1993/1994. Zadar, 1995. str.355-380.

biskupa i opata osobito su raskošni. Međutim, sredinom XVIII. st. počinje stagnacija.

Što se tiče slikarstva romanička je ornamentika oskudna. Značajan je slikar Hans iz Olomuca s kraja XV. st. U kiparstvu se ističe portret graditelja crkve sv. Mavra na portalu vijećnice u Olomucu, iz 1524. imamo spomenik vitezu Arnestusu Kuželu u kapeli sv. Ivana u stolnoj crkvi u Olomucu. Autor još ističe gradnje portala i erkera, zdenac u dvorištu dvorca u Bučovicu koji podsjeća na arkadna dvorišta u Italiji.

Barokna plastika je raskošna, pa autor nabraja kipare i rezbare. Spominje obitelj Haubitz koji su bili ljevači zvona, a taj zanat prelazio je od oca na sina. Značajna je grobna ploča Olomuckog biskupa Markusa Kuena. Autor je završio pregledom recentnih kipara i njihovih djela.

Ovaj prikaz kaže da se graditeljstvo u Moravskoj malo razlikuje od onog u Češkoj, a i u Austriji, tek što je renesansa nešto znatnije razvijena zahvaljujući Matiji Korvinu. Ni ovaj autor nije uočio značenje crkve i vjerskih pokreta u graditeljstvu, osobito u graditeljstvu baroka toliko je izražen laički karakter znanosti u ovoj zbirci u zemlji koja je važila kao katolička i klerikalna. Prokop kao i ostali pisci nisu istaknuli da su kulturni utjecaji iz Apeninskog poluotoka u austrijskim zemljama jači od francuskih i engleskih koji su proželi većinu njemačkih kneževina, a i Prusku. Povoljno možemo ocijeniti svijest o uvjetovanosti pojave nekih stilova ratovima i gospodarskim preslojavanjima. Autor ipak nije istakao u kojoj mjeri feudalno graditeljstvo izražava feudalni mentalitet, koji je u srednjem vijeku ratnički, dok kasnije naginje raskoši, a ta raskoš imala je svoje političke i društvene učinke. Sve to je kritika pozitivističkog pristupa likovnim umjetnostima, a i književnosti koji je Prokop kao i ostali autori slijedio pa je metoda ugušila njegovu znanstvenu individualnost i inicijativu.

Prilog o slikarstvu pod naslovom *Die Malerei* (str. 371-384) napisao je Wilhelm Schram. On je počeo s minijaturnim slikarstvom u samostanima i arhivima. Među najstarije minijature spada Obrovičko Evanđelje na pergameni u olomuckoj knjižnici. Neke minijature pokazuju romantičke i bizantske utjecaje u XIV. st. Neki iluminirani rukopisi nalaze se u knjižnici crkve sv. Jakova u Brnu. Ta umjetnost ne prekida se ni za ratova u XVI. st. pa je srećemo u Kodeksu gradskog prava Znoima. Umjetnost minijatura ponekad je i pučka.

Monumentalno slikarstvo počinje u XI. st. pa je hram u Znoimu prekriven slikama. Potom je autor opisao gotsko slikarstvo i freske koje su prekinuli ratovi u XVI. st., ali se ono kasnije počelo buditi. Iz XV./XVI. st. potječu slike na drvenim podlogama

Članak o umjetničkom obrtu pod naslovom *Kunstindustrie* (str. 385-404) napisao je Karl Schirek koji je opazio vezu između prapovijesne umjetnosti i obrtnika povijesnog doba koji su sačuvali narodnu ornamentiku. Ta ornamentika sačuvala se osobito u narodnoj nošnji čija je geometrijska ornamentika bliska

175

VDG JAHRBUCH 2005

prapovijesnoj bronci. Schirek nije zaboravio ornamentiku moravskih Hrvata koji su se doselili u XVI. st.

Granica između domaće radinosti i umjetničkog obrta nije jasna. Umjetnički obrt bio je ranije u rukama svećenstva. Kad su se u XIII. st. počeli razvijati gradovi u koje su došli njemački doseljenici obrt je prešao u ruke laika, pa plemstva koje

postaje mecenom umjetnika. Crkvenost se opaža i dalje u vezu, pa kod uveza knjiga i u grnčariji, pa u umjetnički izrađenim pećima. Te peći šire se u XVI. st., a osobito u XVIII. st. Fayance se u izradi posuđa širi u XVIII. st., kad počinje i tvornička izrada takvog posuđa.

Izrada stakla počinje u XV. st. Staklo se rado oslikava, a zlatarski obrt se razvija. Pojavljuju se raspela od bronce i zvana, osobito za renesanse, od XIII. st. lijeva se cink. Umjetnička bravarija potječe iz romanike kad se umjetnički lijeva željezo. Tada se rezbare i korska sjedala.

Moravska je držala korak s ostalim zemljama pa se tako priključila obnovi umjetničkog obrta prema inicijativi Rudolfa Eitelbergera (1817.-1885.), profesora na obrtnoj akademiji u Beču i povjesničara umjetnosti, koja je počela 1851. kad su se u Moravskoj kao i drugdje u Carevini počele stvarati stručne organizacije. Eitelberger je putovao i u Dalmaciju.

Prilog o poljodjelstvu pod naslovom *Landwirtschaft* (str. 405-425) napisao je vitez Max von Proskowetz opisavši poljodjelstvo kao istaknutu gospodarsku granu Moravske pa obrađene površine zapremaju čak 56,51 posto zemlje. Moravska ima tri poljodjelska pojasa, na jugu se uzgaja kukuruz, zelje, voće i vino, u srednjem dijelu ječam, pšenica, šećerna repa. Poljodjelstvo se nalazi u napretku pa prelazi iz tropoljnog sustava na stajsko stočarstvo, plodored, a močvare se isušuju. Tome je pogodovalo konačno ukidanje kmetstva 1848. s nastankom maloposjeda, ali je vrlo važna uloga zemljišnog veleposjeda. Broj tih veleposjeda je ograničen zemaljskim zakonom, koji se ne spominje u ostalim zemljama Carevine. Značajno je imanje olomuckog nadbiskupa koji je umjesto tlake uveo velezakup i razvio poljodjelsku industriju. Za razliku od većine pisaca on je spomenuo nadničare i njihov teški socijalni i materijalni položaj, ali je istaknuo da znanstvena poljoprivreda mijenja izgled krajolika.

Autor je opisao plodored, melioraciju rijeka, drenažu polja, prodiranje mehanizacije u poljodjelstvo, poljodjelske željeznice, parne vršilice i plugove. Nabrojio je kulture i naveo kolike površine pokriva koja kultura, vinogradarstvo, poljoprivredne škole i ustanove. Vinogradarstvo nazaduje zbog štetočina, ali govedarstvo napreduje zbog boljeg krmiva i oplemenjivanja stada i goveđe rase križanjem. Ovčarstvo nazaduje, ali ovce se ne uzgajaju samo zbog vune, već i zbog mesa. Opisao je rase ovaca, ali i vlaško nomadsko ovčarstvo.

Autor s nezadovoljstvom opaža kako broj koza raste, opisuje svinjarstvo, peradarstvo, svilarstvo, pčelarstvo, konjarstvo i rase konja na državnim imanjima. Uzgoj konja ipak je stvar maloposjednika čiji se konji mnogo izvoze u Prusku. Konj

176

VDG JAHRBUCH 2005

se onda mnogo upotrebljavao za vuču jer motori na sagorijevanje još nisu bili prodrli u poljodjelstvo.

Šumarstvo – *Forstwirtschaft* (str. 425-440) opisao je Johann Homa. Moravske šume najstarije su u Carevini, 27 do 50 posto tla pokriveno je šumom, koje je na sjeveru više nego li na jugu. Hrastova i smreka sve je manje, a visoke četinarske šume, omorika i jela sve je više zavisno o visini na kojoj se šuma nalazi. Šume su se poslije ukidanja tlake proširile za 40.000 ha. što je obratan razvitak nego u većini drugih zemalja, gdje su šume u drugoj polovici stoljeća nazadovale zbog pretjeranog iskorištavanja. Od šuma, 80 posto pripada veleposjedu. Pomlađivanje šuma je pitanje koje se postavlja što više odmiče stoljeće. Najveći dio drva troši se u zemlji, samo jedna trećina se izvozi. Novoizgrađena željeznica oživjela je trgovinu drvom. Izvoz ide u Donju Austriju i Njemačku. Na kraju se autor dao pregled planiranog pošumljivanja.

Ovaj rad pored ostalog pokazuje autorovo zadovoljstvom kojim on opisuje svoju zemlju kao svoju, pokazuje u kojoj mjeri je on doživljava kao svoju domovinu ili zavičaj koji napreduje i time postaje sve više zavičaj i skupno vlasništvo ljudi koji u njemu žive.

Prilog o lovu i ribolovu – *Jagd und Fischerei* (str. 440-447) napisao je Viktor Heeger. Opisao je jelena kao kralja šuma, spomenuo lovostaj i zakone o čuvanju divljači i preporučio ograđivanje zaštićenih područja. Odstrel je ograničen pa se na taj način drži u granicama broj srna. Nažalost opada broj tetrijeba. Spominje broj ptica pjevica i opasnost od južnjaka koji te ptice love na njihovim selidbama. Autor

zbog toga negoduje. Spomenuo je da u Moravskoj ima vukova i medvjeda. Šuma u ovom i drugim člancima ove vrsti nije priroda ili nacionalni identitet kao kod romantičara ili u drami Otto Ludwiga *Der Erbförster* gdje se šuma pojavljuje kao vrhovna pravda koja je ipak nacionalna i starinska, već područje koje čovjek uređuje racionalnim zakonima i nadzorom.

Ribolov nazaduje zbog otpadnih voda industrije i fekalnih voda. Pitanje zagađenja okoliša postavilo se baš u ovom prilogu. Autor je spomenuo da su u pripremi zakoni o zaštiti ribe i nacionalizacija gospodarenja ribnjacima.

Richard Krepler napisao je prilog o rudarstvu i metalurgiji kao *Bergbau und Hüttenwesen* (str. 448-465) u ovoj zemlji koja je uz Češku bila zemlja s najjače razvijenom industrijom u Carevini. Rudarstvo je vrlo staro, počelo je u Iglau kamo su dolazili rudari iz mnogih zemalja. Nekoć su se tu kopale drage kovine, ali to nije uspjelo obnoviti u novom dobu zbog pomanjkanja kapitala i procvata prometnica i dobivanja ugljena. Jeftinije je dopremiti željeznu rudaču tamo gdje ima ugljena, nego obratno. To je značilo da se ni drvo više nije upotrebljavalo kod dobivanja željeza u Moravskoj, a drva i nema više kao некоć.

Najstariji rudnik željeza pripadao je knezu Salm-Reifferscheidu u Rückitzu i Olomučanu. Sudeti su vrlo bogati željeznom rudačom, ali i ugljenom. Kovači su prvi uočili vrijednost ugljena, pa teški rad u ugljenokopima daje više prihoda nego li kopanje zlata i srebra. Važnost sudetskih rudnika ugljena i željeza porasla je poslije

177

VDG JAHRBUCH 2005

otvaranja Sjeverne željeznice 1847. kad se počelo razvijati ugljeno poduzetništvo i razvijati nove industrije. Ugljen oploduje sve gdje ga se nađe, u gradovima se loži ugljenom, mnogi radnici u Šleskoj rade u ugljenokopima i koksarama, te u s njima vezanima industrijama. Lignit je za Južnu željeznicu ipak od male važnosti kao i smeđu ugljen. Od veće je važnosti iskopavanje grafita na kojem je nastala proizvodnja olovaka koje se izvoze u Njemačku, Englesku i Ameriku. Metalurgija je razvijena, dobivanje koksa omogućilo je velik porast proizvodnje čelika, a najstarije peći pripadaju knezu Salm-Reifferscheidu u Blanskom. Ove ljevaonice su djelovale u tridesetogodišnjem ratu kad su proizvodili ratni materijal. Ovim je autor posredno priznao da se u ratovima nije samo rušilo, već da su ratovi značili i stanoviti napredak. On nije bio ovoga svjestan, a nije čuvstveno stajao iza toga rata katoličkih Habsburgovaca protiv protestanata.

Proizvodnja čelika najjača je u Vitkovici, a ona je u vlasništvu olomuckog nadbiskupa. U metalurgiji poduzetnički djeluje i nadvojvoda Rudolf koji je 1826. sagradio jednu visoku peć. Autor opisuje taj poduzetnički duh kao nacionalnu vrijednost i načelo napretka uz koji se svrstava.

Otto Lechef i Max Hoenig napisali su prilog o zanatstvu, industriji i prometu pod naslovom *Gewerbe, Industrie und Verkehr* (str. 465-482). Tu su Moravsku opisali kao jednu od najmarljivijih radionica Carevine. Industrija počiva na rudarstvu, a ona razvija suvremenu tehniku. Lan i ovčarstvo oslobađa zemlju od uvoza kolonijalnih sirovina za tkanine. Industrijski radnici dolaze sa sela iz redova sitnih seljaka. Moravska je daleko od mora i znatnijih rijeka, ali je dobila željeznički spoj s Bečom. Moravska nema trgovačkog centra i zbog toga je teško govoriti o veletrgovini, ali proizvodnja jača i prati tehnički napredak. Bila je to ideologija ugljena i čelika, za kojom je išla politika željeza i krvi, ovakva teška industrija stvorila je industriju naoružanja s industrijaliziranom vojskom i time otvorila vrata ratu. Bilo je to doba razočaranja u liberalizmu kad misao slobodne konkurencije gubi sadržaj.⁵⁸ To pak znači da se gasi smisao za umjetnost. Autor je tu uočio sukob umjetnosti i književnosti s industrijalizmom, ali privreda kako je on opisuje tipična je srednjoeuropska neomerkantilistička privreda koja se oslobađa uvoza, proizvodi što više koristeći se zaštitom državne vlasti i njezine intervencije u privredu. Tu valja tražiti smisao velikaške inicijative u poduzetništvu koja je najjače izražena baš u Češkoj i Moravskoj gdje velikaši igraju znatnu, ako ne i vodeću ulogu u razvitku industrije. Autori su istakli raznolikost industrijske proizvodnje, vunu industriju, domaću radinost.

Autori su prešli u povijest, pa su istakli da prosvjetljeni apsolutizam stvara nacionalnu industriju, osobito Josip II. pa je tako u Brnu 1795. nastala prva industrija tkanina koju je osnovala vlada, a ta industrija jaka je i danas. Plemstvo je

poboljšalo uzgoj ovaca, osnovalo tvornice, osobito grof Leopold Berchtold i grof Hugo zu Salm-Reifferscheid. Ta industrija privukla je poduzetne strance. Nekoć se vuna uvozila iz Pruske i Rusije jer je poljodjelstvo potisnulo ovčarstvo, sad se

178

VDG JAHRBUCH 2005

⁵⁸ Friedrich Lütge, Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Ein Überblick, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1952. str.378-379.

prerađuje životinjska dlaka, svila, otpaci predionica, umjetna vuna, pamuk, modni proizvodi, uvode se mehaničke predionice, koje su potisnule kućnu radinost, predionice kamgarna. Tekstilna industrija opskrbljuje vojsku, ali su i lijepe žene dobri kupci. Izvozi se konfekcija, modna roba na istok i Ameriku. Svilarstvo je razvijeno još od Josipa II. razvija se industrija platna, ali su pamučne predionice pretrpjele gubitke zbog građanskog rata u SAD odakle su dolazile sirovine. Autori nadalje nabrajaju sve industrijske grane, klobučarstvo, kožnu i staklenu industriju, savijeno pokućstvo, kemijsku industriju, proizvodnju rasvjetnih uređaja, plina, voštanica, rafinerije nafte, upaljače, iskorištavanje otpada, šećera. Spominje državnu intervenciju i gospodarstvo, Franju I. koji je industriju šećera oslobodio poreza, proizvodnju hmelja, papira, strojeva. Komunikacije drže korak s razvitkom industrije, ali ipak nedostaju umjetni vodeni putovi pa se projektira gradnja kanala Dunav-Odra još od doba Marije Terezije što bi bilo od blagotvornog utjecaja na razvitak Carevine.

U ovom prilogu nema optimizma ranog liberalizma i vjere u napredak. Umjesto toga registrira se i rubrificira taj napredak sa zadovoljstvom zbog tog obilja. Optimizam u ovom radu ustupa svoje mjesto planiranju. Autori ipak ne spominju znatna društvena preslojavanja koje je izazvao porast pučanstva koje se selilo u gradova, a često i u prekomorje. krizu sela, seoski i gradski proletarijat. Iza svega ovoga vidi se država, njezin interes i njezina intervencija pred kojom uzmiče čovjek i postaje tek kotačić u ovom sustavu, a kao takav gubi sposobnost pogleda na ukupnost. Kod industrijskog radnika javlja se demonija pod geslom "vrijeme je novac", on uvijek smatra da mu je plaća premala, spreman je krasti i varati, radnik je prepušten samovolji poduzetnika.⁵⁹

Ovaj etatizam i svijest o snazi i ponos zbog bogatstva zajednice otvorio je vrata totalitarizmu koji će malom i izrabljivanom radniku obećati suvlasništvo tog bogatstva i koji će postati oblikom vlasti karakterističnim za XX. st.

179

VDG JAHRBUCH 2005

⁵⁹ Maximilian Braun, Industrialisierung und Volksleben, Die Veränderungen der Lebensformen in einem ländlichen Industriegebiet vor 1800 (Zürcher Oberland), Erlebnach-Zürich und Stuttgart, 1960. str.194-199-

Das Königreich Böhmen und die Markgrafschaft Mähren als Heimat der Tschechen und Deutschen und als leitendes Vorbild der kroatischen nationalen Wiedergeburt

Böhmen und Mähren, heute Tschechien, waren die ersten Länder der Habsburgischen Völkergemeinschaft, in denen der Josefismus Fuß fasste, doch geschah in diesen Ländern etwas, was nirgends in Europa geschehen ist. In beiden Ländern wohnten Tschechen und Deutsche, Deutsche wurden offiziell als zugewanderte Minderheit anerkannt, sie bildeten etwa ein Drittel der Gesamtbevölkerung der beiden Länder und sprachen verschiedene Dialekte, je nachdem aus welchen Teilen des deutschen Sprachraumes sie zugewandert waren. Beide Völker wurden zu modernen Nationen, was durch die Grenzen des Königreiches Böhmen und der Markgrafschaft Mähren nicht beeinträchtigt wurde. Dazu wirkten Menschen mit deutschen Namen wie Rieger und Jungmann lebhaft in der tschechischen Nationalen Wiedergeburt. Der Josefismus, der in diesen Ländern zunächst Fuß gefasst ist dort vollständiger als in anderen Ländern aufgeblüht. Statt der nationalen Megalomanie der ungarischen Grafen, die jene Hälfte der Bevölkerung der Stephanskrone, die nicht ungarischsprachig war, zu magyarisieren entwickelten Tschechen und Deutsche beide ihre moderne Zivilisation und durchdrangen sich innig. Diese Länder hatten alte wirtschaftliche und gewerbliche Traditionen, besonders im Bergbau und der Montanistik und so blühten nicht nur die nationalen Institute auf, sondern es modernisierte sich auch die Wirtschaft, besonders die Industrie. Im Aufblühen der Industrie wirkten besonders die Aristokraten, die Josef der Vorrechte im Heer und dem alten

Staatsapparat beraubte, auch der leibeigenen, so dass die Aristokraten zu Unternehmern wurden. Böhmen und Mähren waren der natürliche Schwerpunkt Mitteleuropas, dort ereigneten sich die wichtigsten geschichtlichen und politischen Ereignisse Mitteleuropas, was man in Europa stark fühlte. Kein anderes Land der habsburgischen Völkergemeinschaft hat so viele Wissenschaftler, Erfinder und Künstler hervorgebracht, wie diese Beiden Länder. Dazu noch wurden diese Länder zum Mutterboden des Austroslavismus Die kroatische nationale Wiedergeburt folgte der ungarischen mit einer Verspätung von etwa 40 Jahren. Ihr Aufblühen wäre schwer denkbar ohne das Anlehnen an die tschechische Wiedergeburt. Beide Länder wurden auf solche Weise zum Schwerpunkt der nationalen Regungen und zum Gegengewicht dem ungarischen Expansionismus, das die kroatische Wiedergeburt förderte. Das ist in der kroatischen Geschichte und Literaturgeschichte bekannt. Nicht bekannt ist der Rahmen in dem die tschechische Wiedergeburt in der Monarchie und im Ausland wirkte.

180

VDG JAHRBUCH 2005

mr. sc. Zdenka RAKIČIĆ-FRIEDRICH

Nastojanja grofa Karla Eltza

**za izgradnju željezničke pruge na
vukovarskom području 1848.-1900.**

(Prilog proučavanju gospodarske povijesti
na području Županije Srijemske)

1.

Vukovar je u XVIII. i XIX. stoljeću predstavljao istaknuto obrtničko, trgovačko i prometno čvorište na Dunavu. Grad je u to vrijeme imao jaka obrtnička udruženja-Cehove. Putopisac Taube ostavio je zapise u kojim stoji da je u Vukovaru u to vrijeme svaka kuća imala radionicu i dućane. Godine 1850. Vukovar je imao 35 obrtničkih struka i 400 majstora. Među njima najbrojniji su bili: ribari, vodeničari, lončari, krojači, čizmari i opančari.¹ Snažan poticaj razvoju trgovine i obrta bilo je uvođenje podunavske parobrodarske veze s Požunom i Budimpeštom 1831., a temeljitom preobrazbom Eltzovog posjeda 1848. omogućen je daljnji napredak građanskog sloja. Godine 1870. došlo je do ukidanja cehova, a obrtnici su svoje djelovanje nastavili u zanatskim zadrugama. Uslijed intenzivnijeg razvoja obrta i trgovine u Vukovaru je došlo do stvaranja sloja bogate građanske klase, koja je bila pokretačka snaga za pitanja trgovine, obrta i prometa, a posebno su se isticali u borbi za željezničko pitanje.

Trgovište Vukovar je u XIX. stoljeću predstavljalo važnu luku, preko koje se izvozila mnogobrojna roba. Iz Vukovara se redovito izvozila riba u Budimpeštu, gdje se prodavala, a lončarska roba se izvozila i u današnju Rumunjsku. U većim količinama iz Vukovara su se izvezile žitarice i stoka, Dunavom su plovili parobrodi, a na kopnu se putovalo poštanskim kolima (1695. u Vukovaru se spominje prva poštanska služba).

Daljnji razvoj Vukovara kao trgovačko prometnog centra zahtijevao je izgradnju suhozemnih i vodenih prometnica, čiju izgradnju i projekte je tijekom navedenog razdoblja provodila u pravilu državna uprava tj. u razdoblju do Nagodbe 1868. austrijska uprava je obilježila nastanak željezničkih projekata, a nakon 1868. prometno pitanje ulazilo je u ingerenciju mađarske vlade.

Strana uprava na našem području ostavila je radom svojih institucija brojne podatke, kao što su nacrti projekata, izvješća, proračuni i sl., na temelju kojih se

VDG JAHRBUCH 2005

181

¹Podatak iz Arhiva Muzeja grada Vukovara, 1988.

može steći uvid u tadašnju politiku izgradnje željezničkih pruga. Prometno pitanje Hrvatske i Slavonije nakon Austro-Ugarske nagodbe ulazilo je u ingerenciju mađarske vlade i to je predstavljalo zapreku u nastanku dobre i potpune željezničke mreže na hrvatsko-slavonskom prostoru. Željeznice u Mađarskoj i Hrvatskoj građene su u vertikalnom smjeru sa sjevera prema jugu, da bi povezale mađarske i hrvatske krajeve za Peštu kao centar, da bi veze Pešte s ovim krajevima

bile što bolje i da bi, s druge strane što manje bili povezani hrvatski krajevi među sobom i slovenskim zemljama. Godine 1867. mađarska je vlada objavila svoj "Željeznički program s planom sjeverno-južne linije Zákány - Zagreb - Karlovac - Rijeka",² zatim "slavonsko-hrvatske" pruge Osijek-Sisak s priključkom za Slavonski Brod, ali bez linija Sisak-Karlovac i Osijek-Zemun.

Osnova ugarskog željezničkog programa bilo je zrakasto povezivanje u smjeru sjever – jug između Budimpešte i Jadrana prugom preko Zagreba s Rijekom 1873., prema Bosni i Slavoniji željeznicom preko Osijeka i Broda 1875., te izgradnjom pruge iz Budimpešte preko Novog Sada, Zemuna i Beograda prema Turskoj 1883. Mađarska željeznička osnova u potpunosti je isključivala mogućnost povezivanja hrvatskih zemalja izgradnjom željezničke mreže u smjeru zapad – istok, tj. od Slovenije preko hrvatskih zemalja prema Bosni, Vojvodini i dalje na istok prema Turskoj. Upravo ovakva ugarska prometna koncepcija otvorila je brojne sporove u svezi željeznica između hrvatskih zemalja i ugarske uprave. Osnovna pitanja odnosila su se na određivanje smjera izgradnje željeznica, sredstava i kredite koje su ulagali u izgradnju, pitanje tarifne politike i dobit od korištenja željeznica.⁴ Položaj Vukovara unutar njegovih gospodarsko prometnih potreba i nametnute zakonske osnove u svezi izgradnje željeznica, nastale radom strane uprave, možemo razmatrati kroz nekoliko vremenskih razdoblja. Pripremno razdoblje od 1840. –1868. za Vukovar predstavlja vrijeme nastanka brojnih željezničkih projekata: prvo od strane austrijske, a nakon Nagodbe, mađarske uprave. U razdoblju od 1840. do 1860. nastali su brojni nacrti i projekti u svezi s prijedlozima rješenja željezničke pruge koji su uključivali Vukovar kao važno prometno sjedište. Unatoč gore navedenim planovima na Banskoj konferenciji 1862. koja je predstavljala prekretnicu za rješavanje željezničkog pitanja Hrvatske i Slavonije, u svezi željezničkog pitanja Vukovar je bio izostavljen u svim navedenim prometnim rješenjima. Izostanak Vukovara u prometnim planovima rezultirao je pojačanom borbom gradskih vlasti tj. Srijemska županija i ugledni građani uputili su brojne podneske u kojima zahtijevaju uklapanje Vukovara u željezničke planove, Trgovačko-obrtničkoj komori u Osijeku, Zemaljskoj vladi u Zagrebu, a kasnije Ministru u Budimpešti. Ovakav razvoj prometnog pitanja nastavljen je i u daljnjem razdoblju nakon Banske konferencije u Zagrebu, 1862. sve do 1878. kada je izgrađena prva pruga na vukovarskom području, a vrijeme nakon 1878. sve do 182

VDG JAHRBUCH 2005

² Zbornik zakona i naredbi valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 1869., br. 6, str. 164-165., donosi zakonski članak: "O načinu upotrebljenja zajma, podignuta u svrhu građenja željeznica i kanalah" od 9. prosinca 1868.

³ Vidi o tome: Zbornik zakona i naredbi ..., 1869., br. 6, str. 65-67., donosi "Zakonski članak u predmetu građenja veliko-varadinskog-osječkog diela alföldsko-riečke željeznice" od 22. lipnja 1868.

⁴ D. Pavličević, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb, 1980., str. 49.

kraja XIX. st. za vukovarsko područje predstavlja borbu za poboljšanje i postepenu izgradnju manjih željezničkih pothvata u cilju širenja gospodarskih mogućnosti u okviru ugarske prometne politike.

Prvu željezničku vezu dobio je Vukovar izgradnjom mađarske državne željeznice, tj. Vinkovci i Vukovar bili su 1878. preko Borova i Dalja priključeni preko Sombora i sjeverne Bačke prema Budimpešti. Željeznički kolodvor Vukovar-Borovo izgrađen je 1879. kada je krak putničke željeznice od Vinkovaca proveden do Borova do Vukovara-kolodvor Priljevo, tj. do dunavske obale, a do samoga grada željeznica je produžena 1891. godine.⁵

2.

Navedena politička i gospodarska situacija na vukovarskom prostoru zatekla je grofa Karla Eltza u vrijeme njegovog dolaska i preuzimanja vukovarskog vlastelinstva 1848. godine.

Prema rodoslovlju grofova Eltz, vlasnika vukovarskog vlastelinstva na sedmom mjestu nalazi se Karlo Emerik Ivan Nepomuk (Carl, Dragutin) Eltz, posjednik (Aschaffenburg, 29. siječanj 1823. – Vukovar 26. svibanj 1900.) Najmlađi sin Johana Filipa Jakoba i Marije Ane barunice Wamboldt od Umstatta.⁶

Navedene političke i gospodarske prometne okolnosti na području Vukovara zatekle su Karla Eltza, koji je tijekom revolucionarnih nemira 1848. naslijedio vukovarski veleposjed, te je njime uspješno upravljao tijekom druge polovine XIX. tj. sve do svoje smrti 1900. Preuzimanje uprave nad vukovarskim vlastelinstvom,

koje je uz Ilok, Valpovo, Viroviticu i Đakovo ulazilo u red najkrupnijih veleposjeda na području slavonskog gospodarskog prostora, donijelo je u vrijeme Karla Eltza velike ekonomske promjene, tj. vlastelinstvo je iz feudalnog prešlo u kapitalistički posjed, a primjenom brojnih naprednih mjera u svim privrednim granama nastalo je uzorno gospodarstvo na vukovarskom vlastelinstvu.⁷

Vrijedna svjedočanstva u svezi upravljanja Karla Eltza vukovarskim vlastelinstvom a i u svezi željezničkog pitanja pronalazimo temeljem uvida u vukovarski tisak s kraja 19. stoljeća "Sriemski Hrvat" i "Sriemske novine", a ahrivska vrela koja se odnose na izgradnju željezničke pruge nalaze se u sastavu Unutarnjeg odjela Zemaljske vlade i jedan dio vrijednih spisa pronalazimo unutar fonda Carsko-kraljevsko zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast (CUVK), u Državnom arhivu Hrvatske. Temeljem uvida u inventar arhivskog gradiva vukovarskog vlastelinstva koja je nastala djelovanjem obitelji Eltz na području Vukovara, koja se danas čuva u Državnom arhivu Osijek, unutar

VDG JAHRBUCH 2005

⁷"Sriemske novine" Vukovar, od 12. rujna 1891., br. 37, Godina IV.

⁸Vidi Hrvatski biografski leksikon, Zagreb, 1998., sv.4, str.36-37.; "Sriemske novine" Vukovar, Tečaj XIII, br.43 od 27. svibnja 1900., str.2. (Nekrolog); S.Sršan, Arhivska građa vukovarskog vlastelinstva 1719.-1945., Arhivski vjesnik, Zagreb, 1985., br.28., str.151.; Z.Baždar, Uloga grofa Karla Eltza u podizanju gospodarskih prilika na području Vukovara 1848.-1900.,VDG Jahrbuch, 2002., str.25.

⁹Z.Baždar, Uloga grofa Karla Eltza u podizanju gospodarskih prilika na području Vukovara 1848.-1900.,VDG Jahrbuch, 2002., str.26.

sumarnog prikaza gradiva ne čuvaju se spisi u svezi željezničkog pitanja kao zasebna serija spisa ili knjiga tj. u slučaju da je dio korespondencije koji se odnosi na željezničko pitanje očuvan nalazi se unutar popisa primljenih telegrama i adresa (Telegram-Buch) i sl. Vrijedno je napomenuti da su veliki dio spisa tj. gradiva nastalog djelovanjem gradskih vlasti Vukovara tijekom druge polovine XIX. st., početkom XX. st. prodano gradskim mesarima, tako da su uništena vrijedna svjedočanstva u svezi brojnih upravnih, gospodarskih i prometnih pitanja. Gore navedeno očuvano arhivsko gradivo i tisak predstavlja dragocjen izvorni materijal za proučavanje gospodarske povijesti vukovarskog područja tijekom XIX.st. a ujedno otvara mogućnosti proučavanju povijesti unutar granica Austro-Ugarske monarhije.⁸

Prvi planovi u cilju izgradnje željezničke mreže koja je trebala uključiti Vukovar, javili su se četrdesetih godina XIX. stoljeća u vrijeme austrijske uprave nad slavonskim gospodarskim prostorom, kada je L.Kossuth u svojoj prometnoj koncepciji za izgradnju željeznice prema Rijeci planirao Vukovar za početnu stanicu. Brojni arhivski izvori svjedoče o gospodarskim potrebama Vukovara i političkim okolnostima koje su odložile ostvarenje Kossuthovih prometnih zamisli o izgradnji riječno-željezničkog prometnog toka prema Jadranskom moru. Glavnu podršku koncepciji L. Kossutha za prugu Vukovar-Rijeka pružala su spomenuta mjesta kao krajnje točke prometnice. Unutar gore navedenih željezničkih planova pronalazimo i prvi trag djelovanja obitelji Eltz u svezi promicanja prometnih potreba vukovarskog područja. Tako su se npr. za Vukovar kao ishodište zalagali su se slavonsko-srijemski veleposjednici, iz šire regije oko Vukovara na čelu sa grofom Hugom Filipom Eltzom,⁹ koji je ujedno i obavljao dužnost predsjednika terenskog odbora za izgradnju vukovarsko-riječke željezničke pruge sa sjedištem u Vukovaru.¹⁰ Nakon pogibije Huga Filia Eltza i slijedom političkih promjena 1848. došlo je do promjene unutar nacrti i planova u svezi željezničkog pitanja. Usljed organiziranih slavonskih veleposjednika i istaknutih trgovaca koji su djelovali unutar Trgovačko-obrtničke komore u smjeru podizanja željezničke mreže na slavonskom prostoru javlja se i grof Karlo Eltz, koji je svojim djelovanjem tijekom druge polovine XIX. st. unaprijedio prometno pitanje i naglasio gospodarske planove na vukovarskom prostoru.

U svezi borbe za željezničko pitanje TOK na glavnoj skupštini Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju od 14. listopada 1867. osnovala je Slavonski željeznički odbor. Za predsjednika odbora izabran je grof Ladislav

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁰Z.Baždar, Uloga grofa Karla Eltza u podizanju gospodarskih prilika na području Vukovara 1848.-1900.,VDG Jahrbuch, 2002., str.27-28.

¹¹Vidi o tome Prva hrvatska enciklopedija, Osijek, 1890., Tom II., Pretisak, Osijek, 1996., str.384.-385.; Hrvatski

biografski leksikon, Zagreb, 1998., sv.4, str.35.; S.Sršan, Arhivska grada vukovarskog vlastelinstva 1719.-1945., Arhivski vjesnik, Zagreb, 1985., br.28., str.149.

¹⁰ B. Stulli, Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825.-1863. br.I., Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1975., str. 21-22, 53-54, 58-59., donosi cijeli projekt željeznice Vukovar-Rijeka i brojne dokumente u svezi željezničkog pitanja.

Pejačević.¹¹ Glavni zadatak Odbora bio je usmjeravati sva sredstva u svrhu povoljnog rješavanja željezničkog pitanja, a svi stanovnici Osijeka, poduzetnici i gospodarstvenici bili su pozvani financijski poduprijeti stvaranje slavonske željezničke mreže.¹²

Nekoliko godina kasnije nakon što je povlasticu (koncesiju) za gradnju željezničke pruge Osijek-Zemun dobio je Bečki vjeresijski Zavod, grof Karlo Eltz podupirao je pokušaj izgradnje željeznice kroz Vukovar, te je naglašavao potrebu davanja besplatnog zemljišta u svrhu izvođenja zacrtane trase. Trgovački sloj Vukovara i Obrtnički zborovi Srijemske županije obratili su se 13. svibnja 1869. Trgovačko-obrtničkoj komori za Slavoniju sa sjedištem u Osijeku i obavijestili je da su poslali peticiju ministarstvu Trojedne kraljevine sa zamolbom da se odustane od gradnje željezničke pruge od Osijeka preko Dalja do Zemuna. Podržavali su gradnju ove pruge, ali sa željom da pruga prolazi kroz Vukovar. Smatrali su da ta smjernica preko Dalja nije najzgodnija, najjeftinija i najkorisnija za trgovinu kako se obrazlagalo. Članovi Obrtnih zborova tražili su od Trgovačko-obrtničke komore da podupre njihovu peticiju i da se odustane od predložene gradnje. Smatrali su da je Vukovar na cijeloj pruzi od Osijeka do Zemuna najvažnije trgovačko mjesto, te da bi pruga preko Vukovara bila najkraća i najjeftinija. Osim toga prolazila bi kroz najplodniji dio Slavonije i cijeli Srijem, što bi imalo veliku dobit za obrt i promet ovog dijela Hrvatske. Vukovar bi, osim Budima i Beograda, predstavljao najzgodniju točku na kojoj bi ova željeznica imala izravnu svezu s rijekom Dunav. Smještaj Vukovara na Dunavu dao je ovom gradu važnost pa je u drugoj polovici XIX. stoljeća glavno trgovačko mjesto za cijelu izvoznu trgovinu iz Bosne, a isto tako i obrnuto iz Mađarske i Bačke. Bio je glavni grad Srijemske županije i kao takav predstavljao je važno mjesto za cijelu buduću osječko-zemunsku prugu. Potpisnici peticije navodili su i jednostavnost izgradnje pruge preko Vukovara. Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju 6.lipnja 1869. obratila se Obrtničkom zboru i Trgovačkom gremiju u Osijeku. Međutim, kako nisu dobili nacrt trase željezničke pruge Osijek-Zemun, poslali su 18.lipnja 1869. novi dopis. Željeznička pruga je prema predloženom planu trebala ići od Zemuna preko Rume, Tovarnika, Vukovara do Osijeka gdje bi prema planu dobila spoj s Južnom željeznicom. Srijemska općina i veleposjednici nudili su besplatno zemljišta za realizaciju predložene trase. Sastavljeno izaslanstvo se obratilo i hrvatsko-ugarskom caru Franji Josipu I. U međuvremenu je Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju poslala dopis Kr.ministarstvu za trgovinu u Budimu u želji ostvarenja interesa grada Vukovara i cijele Slavonije i Srijema, ali realizacija ovih zamisli je izostala.¹³

185

VDG JAHRBUCH 2005

¹¹ Ladislav Pejačević, (1824. Sopron – 1901. Našice,) Godine 1880. naslijedio je I.Mažuranića na banskoj časti. Za njegova banovanja 1881. proglašeno je sjedinjenje Vojne krajine s Hrvatskom. Godine 1883. dao je ostavku zbog postupka Mađara, koji su protivno Hrvatsko-Ugarskoj nagodbi, postavili na financijskim uredima dvojezične hrvatske i mađarske natpise. Opća enciklopedina, JLZ, Zagreb, 1980., sv. 6, str. 359.

¹² Z.Živaković-Kerže, Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.), Osijek, 1996., str.109., Iz bilješke prema: PAO, GPO, kut.1031., spis 3241./1867.

¹³ Z.Živaković-Kerže, n.d., str. 110., Iz bilješke prema: PAO, TOK, kutija 3, predmet 145./1869.; 212./1869.

Nekoliko godina kasnije grof Karo Eltz je u svezi izgradnje željezničke pruge u svom pismu koje je uputio 6.svibnja 1873. godine Kr. ugarskom ministru za javne radnje i komunikacije, u kojem se zalaže za željezničku vezu Dalj - Vukovar - Vinkovci, naglasio potrebu i vrijednost željezničkog povezivanja Vinkovaca, koji su ulazili u krajiški upravni teritorij, te Vukovara kao civilnog područja prema Bačkoj i Budimpešti. Navedeni podnesak Grofa Eltza u svezi prometnog povezivanja dijela slavonskog gospodarskog prostora, Kr. ug. minstar za javne radove prosljedio je na uvid Brodskoj krajiškoj regimenti 16.svibnja 1873.¹⁴

Tijekom usvajanja zamisli u svezi izgradnje navedene pruge nailazimo na pokušaj zastupnika trgovišta Vukovara u svezi sa samom trasom pruge. Početak "političkog obhoda daljsko vukovarsko vinkovačko brodske pruge krajiških železnica" bio je precizno zacrtan i imao zemljopisnu kartu sa točno ucrtanom linijom željeznice.¹⁵ Na mađarski plan izgradnje željeznice zastupnici trgovišta Vukovara stavili su prigovor. U svezi s istim ugarski ministar za javne radnje i

komunikacije uputio je banu Ivanu Mažuraniću odgovor u kojem stoji: “Prigovor zastupnikah grada Vukovara, da se vukovarska postaja premjesti na drugo mjesto, ne mogu u obzir uzeti s razloga, što bi se usljed zahtievanog premještenja pruga imala produžiti, te povesti u sasvim drugom pravcu, a to bi prouzrokovalo neprimjereno veći trošak”.¹⁶

Nakon brojnih zalaganja i izmjena unutar postojećih projekata, prvu željezničku vezu dobio je Vukovar izgradnjom mađarske državne željeznice, tj. Vinkovci i Vukovar bili su 1878. preko Borova i Dalja priključeni preko Sombora i sjeverne Bačke prema Budimpešti. Kraljevsko ugarski ministar za javne radnje i komunikacije je 1877. u smislu zak. čl. XXVI od 1877. naredio izgradnju vinkovačko-brodske pruge i komisijski pregled daljsko vinkovačke pruge. Ovakvo rješenje Vukovaru kao istaknutom podunavskom trgovištu nije donijelo trajno rješenje i samo nekoliko godina nakon priključka preko Broda nastojalo je podnescima ugarskim vlastima ishoditi novo rješenje. Kraljevsko ugarski ministar trgovine Gavro Baross de Beluss na brojne predstave uputio je dopis na Unutarnjem odjelu Zemaljske vlade, od 2. listopada 1889. u kojem stoji: “Usljed okolnosti, što postaja pruge Dalj-Brod kr.ug. državnih željeznica leži veoma daleko od slično imenoga trgovišta, je obćinstvo rečenog trgovišta jur odavno gojilo želju, da se u blizini samoga trgovišta podigne posebna postaja za primanje robe”. Zbog velikih izdataka, koji su u proračunu stavljeni za ovu prugu, moli doprinos od občine Vukovar, a određen je bio i komisijski pregled dana 21. listopada 1889. i bili su postavljeni uvjeti koje je Vukovar trebao ispuniti, tj. ustupiti zemljište u vlasništvo ravnateljstva Kr.ug. državnih željeznica, dobili bi zajam od 120.000 forinti za gradnju “posebne postaje preko glavne ulice Novoga 186

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁴DAH, Carsko-kraljevsko zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast (CUVK), Register der Grenzverwaltung, br.289, Bau 11-9, 1873.

¹⁵HDA (Državni arhiv Hrvatske), Unutarnji odjel Zemaljske vlade (UOZV), sv. 10-4, (1878.-1880.), br.sp. 8111/1878.

¹⁶HDA, UOZV, sv. 10-4, (1878.-1880.), br.sp. 13191/1878.

Vukovara do obale Vuke istodobno takodjer i svrsi odgovarajuća tegleća željeznica (Schleppbahn)”.¹⁷

Na ovaj podnesak Kr. županijska oblast u Vukovaru odgovara Zemaljskoj vladi u Zagrebu prijedlogom od 4. studenog 1889. u kojem potvrđuje da je pregled u Vukovaru obavljen kako je bilo predviđeno i da je trgovište Vukovar bilo suglasno oko kreditiranja, ali je stavilo zamolbu “da se visoko ministarstvo trgovine pismenim očitovanjem na povrat te svote tri godišnja obroka obveže, da se novi kolodvor i za osobni promet priudesiti imade, i da se za robu već vozne pristojbe ne pobiru, nego li one, koje su dosadanje Dunavske postaje ustanovljene” na temelju ovakovih pregovora Zemaljska vlada je sastavila zaključak zastupstva Vukovara “prema § 26 zak. čl. XVI od 1870. odobrilo je zaključak zastupstva Vukovar od 28.listopada 1889. br.148, glasom kojega se trgovište Vukovar obvezuje, za izgradnju novoga kolodvora na Kr.ug.državnoj željeznici Dalj-Brod u Vukovaru i besplatno ustupiti potrebno u tome zemljišta”.¹⁸ Tijekom navedenog razdoblja u kojem se Kraljevska županijska oblast u Vukovaru zauzimala zajedno sa građanstvom, grof Karlo Eltz isticao je potrebu ustupanja zemljišta za izgradnju kolodvora u Novom Vukovaru, bez naknade kao pravilan postupak koji je vodio unapređenju željezničkog pitanja na vukovarskom području.

Djelovanje grofa Karla Eltza unutar navedenih željezničkih pitanja odvijalo se jednim djelom putem njegovih osobnih pismenih zamolbi (utoka), kojima se obraćao nadležnim ustanovama, a drugim djelom unutar djelovanja u svezi navedenih zamolbi kojima je trgovište Vukovar pokušalo ishoditi rješenje u svezi željeznice. Vrijedno je napomenuti da se u pojedinim predmetima grof Karlo Eltz javlja i sa zahtjevima da se određene odluke gradske uprave promjene tj. korigiraju u cilju gospodarskih promaknuća područja. Tako npr. pronalazimo zamolbu tj. utok grofa Dragutina Eltza i trgovca Stjepana Banhayera, koji su imenovani uputili Unutarnjem odjelu Zemaljske vlade u Zagrebu 1872., u kojoj su dali prigovor protiv odluke administrativnog odbora županije sriemske od 17. studenog 1871. u svezi odstranjenja prometnih zapreka na dunavskoj obali u Vukovaru. Navedeni prigovor Zemaljska vlada je prosljedila Kr. ugarskom ministarstvu za javne radove i nakon projere Izvješća županije srijemske, Unutarnji odjel

Zemaljske vlade je tijekom 1874., uvažio je tj. pozitivno riješio zamolbu Grofa Karla Eltza i Stjepana Banhayera u svezi pitanja dunavske obale.¹⁹ Iz navedenog primjera vidljivo je da je grof Karlo Eltz svoje napredne zamisli u svezi gospodarskih promaknuća na području Vukovara povremeno ishodio i preko nadležnih tijela smještenih u Zagrebu tj. da je nadilazio u određenim pitanjima odluke tadašnje gradske uprave.

Izuzev direktnog zalaganja u svezi naglašavanja potrebe prometnog povezivanja, grof Karlo Eltz utjecao je brojnim akcijama u cilju promicanja vukovarskog područja. Npr. javljao se kao izlagač svojih proizvoda na brojnim

187
VDG JAHRBUCH 2005

¹⁷HDA, UOZV, (1888.-1890.), br. sp. 3788/1889.

¹⁸HDA, UOZV, (1888.-1890.), br.sp. 42.669/1889.

¹⁹DAH, Unutarnji odjel Zemaljske vlade (UOZV), sv.13, (1872.-1874.), Br. sp.1224/1872.

domaćim i inozemnim gospodarskim izložbama u Osijeku, Zagrebu, Hamburgu (1863.) i dr. Godine 1864. u Zagrebu bio je jedanaesti izlagač po količini proizvoda, 1861. godine u Budimpešti i Beču dobio je više nagrada za vino 1866., u Parizu je 1855. dobio nagrade za vino²⁰ a sudjelovao je i kod pokretanja Osječke štedionice kada je sa slavonskim vlastelinima izvršio opis unutar trećine dioničke glavnice. Grof Karlo Eltz je između ostalih slavonskih veleposjednika išao sa najvećim brojem upisanih dionica – ukupno 30.²¹ Navedeni primjeri predstavljaju vrijedne gospodarske pothvate a ujedno se i naglašava važnost boljeg prometnog povezivanja i trgovačke razmjene.

Neizvedeni željeznički projekti predstavljaju jedan od važnijih razloga što Vukovar nije uspio zauzeti primjereno mjesto u tadašnjem privrednom i gospodarskim razvoju. Željeznički kolodvor Vukovar-Borovo izgrađen je 1879. kada je krak putničke željeznice od Vinkovaca proveden do Borova do Vukovara-kolodvor Priljevo, tj. do dunavske obale, a do samoga grada željeznica je produžena 1891.,²² i dalje oko grada do kolodvora Sajmište-Stari Vukovar, tek 1912. Sama zgrada nalazi se na nekadašnjem zapadnom rubu grada, na ulazu u povijesno Batino "Borovo".²³

3.

Tijekom druge polovine XIX. st. u vrijeme uprave Karla Eltza vukovarskim vlastelinstvom, strana uprava je obilježila u velikoj mjeri provođenje prometnih projekata. Izgradnjom željezničkih pruga Vukovar je na neki način izgubio povlašteni položaj najveće hrvatske luke na Dunavu, ali je ipak ostao važno prometno središte u kojemu se obavljao veliki pretovar.

Navedenu političku i gospodarsku situaciju u svezi izgradnje željezničke pruge na vukovarskom području grof Karlo Eltz nastojao je ublažiti brojnim primjerenim postupcima, koji su poticali vladajuće krugove na djelovanje u smjeru kvalitetnijeg prometnog povezivanja. Na određena pitanja u svezi prometa koja su bila razmatrana unutar gradskih vlasti i Zemaljske vlade u Zagrebu, grof Karlo Eltz je svojim zauzimanjem djelovao u smjeru koji je promicao potrebe trgovišta Vukovar, dok je željezničko pitanje strogo nadzirala mađarska uprava, te je i utjecaj u ostvarivanju prometnih zamisli grofa Karla Eltza bio ograničen.

Unatoč navedenim okolnostima, promicanje željezničkih planova i brojni podnesci u svezi izgradnje željezničke mreže predstavljaju veliki doprinos grofa Karla Eltza tijekom druge polovine XIX. st., kada je kao napredni veleposjednik djelovao u smjeru unapređivanja hrvatskog gospodarskog prostora.

188

VDG JAHRBUCH 2005

²⁰Hrvatski biografski leksikon, Zagreb, 1998., sv.4, str.36-37.

²¹N.A. Plavšić, Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju 1853.-1903., Osijek, 1904., I. dio, str.61.

²²"Sriemske novine" Vukovar, od 12. rujna 1891., br. 37, Godina IV, U Prilogu broju donosi "Kretanje vlakova u Vukovaru. Razumjeva se na novom kolodvoru". Raspored se odnosio na prugu Vukovar-Dalj-Osijek-Villany i na prugu Vukovar-Vinkovci-Brod.

²³Z.Karač, Zgrade s definiranim donatorom (hrvatske županije i institucije), iz knjige: Vukovar izazov obnove, Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb, 1997., str. 48.

Das Bemühen des Grafen Eltz um den Bau der Eisenbahnstrecke auf dem Vukovar Gebiet (1848 – 1900)

(Beitrag der Forschung der Wirtschaftsgeschichte auf dem Gebiet der Syrmien Gespanschaft)

Im Artikel bringt die Autorin als Beitrag der Forschung der Wirtschaftsgeschichte auf dem Gebiet der Gespanschaft Syrmien das Streben des Grafen Karl Eltz um den Bau der Eisenbahnstrecke auf dem Vukovar Gebiet während der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. In der Einleitung bringt die Autorin die wirtschaftlichen Möglichkeiten und Notwendigkeiten der Vukovar Umgebung mit Schwerpunkt auf eine bessere Verkehrsverbindung (Binnen- und Wasserverkehr) durch einige Zeitperioden von 1848-1900. Im Mittelpunkt ihrer Arbeit bringt die Autorin, dank der Einsichten in das Archivmaterial und den heimischen Druck ("Sriemski Hrvat" und "Sriemske novine") auf dem Vukovar Gebiet, die Entwicklung der Eisenbahnpläne und Aufzeichnungen, als auch die Wirkung des Grafen Karl Eltz mit dem Ziel einer Förderung des Baus der Eisenbahnstrecke auf dem Vukovar Gebiet. In der Schlußfolgerung deutet die Autorin an, daß in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, zurzeit als Karl Eltz die Großbesitze um Vukovar verwaltete, die Verwaltung in großem Masse die Durchführung von Verkehrsprojekten kennzeichnete. Mit dem Bau von Eisenbahnstrecken verlor Vukovar auf eine Weise das Privileg der größten kroatischen Hafens an der Donau, aber die Stadt blieb doch ein wichtiges Verkehrszentrum in dem man viel Ware umschlug. Innerhalb der angegebenen Umstände wirkte Graf Eltz mit seinem Einsatz bei der Stadtbehörde und Landesregierung in Zagreb in Richtung der Promovierung der Bedürfnisse des Marktfleckes Vukovar. Seine Wirkung war durch die ungarische Verwaltung begrenzt, da sie die Eisenbahnfragen auf dem slawonischen Wirtschaftsgebiet streng beaufsichtigte. Trotz der angegebenen Umstände leistete Graf Karlo Eltz in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts einen großen Beitrag in der Promovierung der Eisenbahnstreckenpläne auf dem Vukovar Gebiet, als er als fortschrittlicher Großgrundbesitzer in Richtung der Förderung des kroatischen Wirtschaftsraumes wirkte.

189

VDG JAHRBUCH 2005

dr.sc. Ivan BALTA

Njemačke osječke novine o izgradnji željeznica u Slavoniji krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Dio historiografske građe o izgradnji željeznica u Slavoniji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, nalazi se u fondovima Slavonske podravske željeznice i zapisnicima Gradskog zastupstva Državnog arhiva u Osijeku te njemačkim osječkim novinama: "Esseker Lokalblatt und Landbote", "Die Drau" i "Die Slavonische Presse" u Muzeju Slavonije.

Prve ideje o "željeznim cestama" ("Fahrwege mit eisernen Geleisen", "Eisenwege"), tj. o odgovarajućem postavljanju, odnosno polaganju željezних tračnica s konjskom vučom, javile su se već pod sam kraj 18. stoljeća. Tridesete su godine 19. stoljeća bile značajnije za napredak novih željezničkih prometnica u Habsburškoj monarhiji.

Akcije izgradnje željeznica u Slavoniji poticane su iz gospodarski razvijenijih dijelova austrijskih nasljednih zemalja, jačajući gospodarske prednosti tih zemalja. Od zasjedanja Ugarskog sabora 1832./1836. na kojem se donosi zakonski članak XXV o željezničkim prometnim cestama, dolazi do rivalstva Austrije i Ugarske u izgradnji željeznica.¹ No i dalje

Carska komora odlučuje o izdavanju dozvola, a svaki je projekt podlijegao prethodnom uvidu i primjedbama centralnih organa Carevine.² Izrada plana željezničke mreže Carevine bila je inicirana vladarevim pis. mom od 27. II. 1836., od kada Komora ne isključuje ni izgradnju željeznica putem privatnih dioničkih društava. U sklopu Opće dvorske komore u Beču radi uspješnije operative, formirana je posebna "Generalna direkcija austrijskih državnih željeznica", a car je 19. VI. 1842. upozorio Ugarsku dvorsku kancelariju i Dvorski ratni savjet, da se kod projektiranja i izgradnje željeznica u Ugarskoj i Vojnoj krajini, bez razlike radi li se o državnim ili privatnim prugama, mora postupati u dogovoru s predsjednikom Opće dvorske komore. Ugarsko namjesničko vijeće formiralo je 16. VIII. 1845. poseban Odsjek za promet, pod predsjedništvom S. Szechenyja, koje je

1846. izradilo plan mreže prometnica za Ugarsku s četiri glavne željezničke linije,
VDG JAHRBUCH 2005

191

1 Zakonski članak XXV. Ugarskog sabora, Požun, 2. svibanj 1836.

"U očekivanju slijedećeg sabora skop zasjedanja koje će u zakonodavnom pogledu iscrpno regulirati cjelokupan problem privatne izgradnje svih vrsta prometnica i una pređenja trgovine, donose se privremeni pravni propisi o načinu pret hodne obrade projekata i pripremnih radova, eksproprijacije zemljišta i objekata, utvrđivanja pristojbi za korištenje novih prometnica, utvrđivanja i naknade štete, nadležnosti upravnih tijela i sudova u mogu čim sporovima. Prethodno se određuju i pravci za 13 glavnih prometnica, najvažnijih za Ugarsku, od kojih polazi iz Pešte kao središta: jedna od njih odnosi na liniju Pešta-Rijeka..."

2 Za zemlje ugarske krune je to naglašeno i posebnim vladarevim rješenjem od 5. III. 1839. godine

od kojih je jedna bila željeznička pruga preko Slavonije i Hrvatske do Rijeke, s početnim dijelom Vukovar-Sisak-Karlovac-Rijeka.³

Dakle, od prvih početaka izgradnje željeznica u Habsburškoj monarhiji, nije se u projektima zaobilazila Slavonija, zbog svoga izvanrednog geografskog i strateškog položaja i zbog interesa austrijskog kapitala. Tako su već 1864. njemačke osječke novine *Esseker Lokalblatt und Landbote* objavile:

"Osječko-fiumanska željeznica, od Osijeka preko Dunava, duboko prema mađarskoj ravnici trebala se nastaviti. Emilinsko-fiumansko društvo je htjelo napraviti željeznicu od Đakova prema Osijeku. Allfoldsko društvo koje je sudjelovalo u planovima od Grosswardein do Egadabha bilo je gotovo s poslovima i pustilo je radove između Osabe i Egadabha s pripremom od Egadabhe prema Osijeku. To bi trebalo biti gotovo do kraja lipnja. Najbolje bi bilo i najprirodnije za Slavoniju i Mađarsku da se Allfold željeznica s Emilin-Fiumaner željeznicom poveže, odnosno Osijek-Đakovo željeznica ostvari. Odlučujući geografski, ekonomski i financijski obziri odgovaraju."⁴ Osijek se tada u austrijskim i ugarskim planovima izgradnje željeznica nalazio na glavnom strateškom putu od Podunavlja do Jadrana, za izvoz žitarica i drvene građe, koji se do tada transportiralo riječno-cestovnim putovima.

Kada u Slavoniji još nije bilo željeznice, Osijek je bio željeznicom povezan s Ugarskom preko Baranje, ali su prvi vlakovi imali neredoviti vozni red: "Zadnjih nekoliko dana su vlakovi Alföldbaha ponovno sa zakašnjenjem pristizali. Tako je noćni vlak, koji prometuje četvrtkom od Villana do Osijeka, pristigao u Osijek sa zakašnjenjem od nekoliko sati, zato što nije bilo dovoljno pare."⁵

No ubrzo počinje izgradnja željeznica u Slavoniji, kako je objavila osječka *Die Drau*:

"Kako doznajemo, većina potrebne površine za željeznicu je ugovorno odkupljena, i počinje sa izgradnjom već sljedeći tjedan, tako da bi dionica Dalj-Vinkovci trebala biti predana u promet u vremenu od 16 mjeseci, a dionica

192

VDG JAHRBUCH 2005

3 Bernard Stulli, Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj, 1., Zagreb, 1975., str. 20.-21.

4 Die Allfold-Essek-Fiumaner Eisenbahn, Esseker Lokalblatt und Landbote, Essek, Donnerstag, den 14. April 1864., nr. 30.

(Allfoldsko-Fiumanska željeznica, *Osječki lokalni list*, Osijek, četvrtak, 14. travnja 1864., br. 30.)

"Die Esseker-Fiumaner Bahn, von Essek aus, über die Donau fortgesetzt und tief in die ungarische Ebene fortgeführt werden musste. Nachdem aber die Emilin-Fiumaner Gesellschaft, eine Zweigbahn von Djakovar nach Essek zu bauen beabsichtigt, muss die Allfolder Gesellschaft, die mit den beteiligten Planen von Grosswardein bis Egadabha bereits fertig ist und zwischen Osaba und Egadabha Arbeiten ausführen lasst-mit den Vorarbeiten von Egadabha nach Essek bis Ende Juni fertig wird- Wahre sowohl für Slavonien als für Ungarn das Natürlichste, wenn eine Zerschmelzung der Allfolder-Bahn mit der Emilin-Fiumaner, beziehungsweise der Essek-Djakovar Zweigbahn zu Stande kommen konnte. Entscheidende geographische, ökonomische und finanzielle Rücksichten sprechen dafür. Es wird auch an solch einer Funktion gearbeitet."

5 Ungarische Bahnen, Die Drau (Organ für Politik und Volkswirtschaft) Essek, Sonntag den 16. December 1877., Seite 113

(Mađarske željeznice, *Drava*, Osijek, nedjelja 16. prosinca 1877.)

"In den letzten Tagen trafen die Züge der Alföldbahn wiederholt verspätet ein. So gelangte der donnerstags nachts von Villan nach Essek verkehrende Zug gleich um einige Stunden später in Essek an, weil nicht genügend Dampf vorhanden war."

Vinkovci-Brod u vremenu od 18 mjeseci."⁶ Zbog interesa za rudnim bogatstvima, projekti željeznice se usmjeravaju iz Slavonije prema Bosni: "Ugarski ministar komunikacija očekuje žalbe, na njegovu najnoviju odluku, za davanje koncesije na dionici Dalj-Brod; da u pijesak kod Broda, ili bolje rečeno u tok Save, a nastavak dionice prolazi bosanskim teritorijem. Po saslušanju, kreditori su prihvatili odluku, o željezničkoj liniji Brod-Sarajevo. Navedena bi trebala biti uskotračno sagrađena, ali to su podaci kojima ne treba pružiti veliku pozornost i koja je vjerojatno usmjerava na spori pogon."⁷

Za eksploataciju slavonskih šuma bile su potrebne ceste, a stanje županijskih, kotarskih i općinskih cesta ovisilo je o skromnim materijalnim mogućnostima

lokalnih vlasti. Godine 1850. postojalo je samo 19 cesta s poštanskim postajama, na kojima su se mogli izmijeniti konji i primiti putnici, ali je promet bio neredovit.⁸ U isto je vrijeme redovit promet u Slavoniji rijekama, od Osijeka i Vukovara nizvodno Dunavom do Zemuna pa uzvodno Savom do Siska te dalje uzvodno Kupom do Karlovca i cestom od Karlovca do primorskih luka Senja i Rijeke prema moru. Masovni tereti, žitarice i drvo, rano se javljaju i odvijaju na ovom glavnom trgovačkom putu, ali i na rijeci Dravi koja je Dunavom bila povezana s njemačkim tržištem. Središnji državni organi zemalja ugarske krune sve će više interesa pokazivati za buduću moguću glavni prometni put kroz Slavoniju zbog golemog interesa za izvoz poljoprivrednih proizvoda iz uže Ugarske do morskih obala, a ne samo zbog političke do minacije nad Hrvatskom i Slavonijom.⁹

Željeznički promet je bio povoljniji od riječnog: "Nedavno izdani cjenik za slanje robe iz Pešte i Beča za Brod, prikazuje na povoljnije korištenje željeznice nego riječnog prometa. Tim, za ne podcjenjivajućim prednostima, treba još pridodat i prirodno brži prijevoz robe, kao što je špedicijska firma poznata po sigurnoj i brznoj

VDG JAHRBUCH 2005

⁸Eisenbahn Dalja-Brod, *Die Drau*, Essek, den 4. August 1878., Seite 122.

(Željeznica Dalj-Brod, *Drava*, Osijek, 4. kolovoza 1878.)

"Wie wir erfahren ist der grösste Theil der zur Bahn nötigen gründlichste contractlich angekauft, und soll mit dem Erbau bereits nächste Woche begonnen werden, so dass die Strecke Dalja- Vinkovce im Zeitraume von 16 Monaten und die Vinkovce- Brod im Zeitraume von 18 Monaten Verkehre übergeben werden können."

⁹Sarajevo-Brod, *Die Drau*, Essek, den 5. September 1878., Seite 141.

(Sarajevo-Brod, *Drava*, Osijek, 5. rujna 1878.)

"Der ungarische Kommunikationsminister sucht den Ärgsten Vorwurf, den man seiner neusten Grossthat, der Concessionirung der Linie Dalja- Brod, entgegensetzen konnte; dass sie bei Brod in den Sand oder vielmehr in die Sava verlaufe zu entkräften, indem er für eine Fortsetzung der neuen Linie auf bosnischem Territorium folgt. Dem Vernehmen nach hat die Kreditanstalt es übernommen, eine Eisenbahn von Brod nach Sarajevo zu erbauen. Dieselbe soll schmalspurig hergestellt werden, eine Angabe, der wir kein Vertrauen schenken und die Wahrscheinlich eine irrige Umschreibung der technischen Dualification „für langsamen Betrieb“ deuten dürfte."

⁸ Poštanske ceste bijahu: Osijek - Vrpolje, Osijek - Vukovar, Vukovar - Vinkovci, Nova Gradiška - Požega - Našice...

⁹Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972. (O tradicionalnom podržavanju razvitka austrijskih nasljednih ze malja, na račun ostalih dijelova Carevine)

špediciji.¹⁰ Zbog brze gradnje, a i zbog nedostatne regulacije rijeka promet je bio ugrožen: "Daljsko-Brodska željeznica je zbog visokog vodostaja ponovno ugrožena. Iz pouzdanih izvora saznajemo da bi pri mogućem pucanju Savskog nasipa kod Županje, moglo doći do kompletnog uništavanja te relacije. Stotine ljudi je angažirano na obrani nasipa kod Županje, i neprekidnim radom se možda i izbjegne moguća katastrofa."¹¹

Zbog jezične politike na željeznici dolazi do stalnih konflikata: "Ugarska državna željeznica objavljuje s danas izdanim plakatom, da je od 1. veljače ove godine jedan dio Daljsko-Brodske relacije Dalj, Vinkovci, Ivankovo predan sveopćem prometu. Plakati su tiskani na ugarskom i njemačkom jeziku, a hrvatski tekst tražit će te uzalud. Ako niste moćni ni jednog ni drugog jezika nije bitno, zato što je na prvom mjestu mađarski idiom koji je u nas razumljiv možda jednoj osobi. Koristiti novac za investiranje iz fonda hrvatsko-slavonske granice u svrhe izgradnje mađarskih željeznica iz koristi se prihvaća, ali respektiranje hrvatskog jezika u Hrvatskoj je nezamislivo."¹²

Osijek bijaše željeznicom povezan s Bečom, ali prema tadašnjim njemačkim osječkim novinama to putovanje nije bilo ugodno: "U normalna vremena ne bi bilo dosadnijeg putovanja od putovanja iz Osijeka do Beča. Poslijepodne u 3 sata zaspete ovdje, i probudite se sljedeće jutro na Südbahnhofu, ali za pravu siestu vam nedostaje vremena, jer cjelim putem vam ostaje punih pola sata za spavanje u jednom vagonu, dok drugo vrijeme koristite za presjedanje. Prvo presjedate u Magyar-Bolyu, nakon toga u Ueszögu, pa u Szigetyaru i u sljedećih 5 minuta u Deranyu, a kad se malo odmorite presjedate poslije Barcsa da bi poslije u Kaniži mogli presjedati. Tu čekate skoro sat vremena i presjedate kod Oedenburga gdje

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁰ Warenbeförderung nach Brod, *Die Drau*, Essek, Sonntag den 9. März 1879.

(Prijevoz robe za Brod, *Drava*, Osijek, nedjelja 9. ožujka 1879.)

"Der von der Firma Bolaček und Frank neuerlich ausgegebene Frachttarif weist für Sendungen von Pest und Wien nach Brod per Bahn eine ziemliche Begünstigung gegenüber der Benützung der Wasserstraße nach. Zu diesem nicht zu unterschätzenden Vortheile tritt noch die naturgemäß schnellere Beförderung hinzu, so wie die bei dieser Firma bekannte coullance, prompte und sichere Spedition."

¹¹ Die Dalja-Broder Bahn, *Die Drau*, Essek, Sonntag den 11. Mai 1879.

(Daljsko-Brodska željeznica, *Drava*, Osijek, nedjelja 11. svibnja 1879.)

„Die Dalja-Broder Bahn ist durch das Hochwasser einer neuerlichen Gefahr ausgesetzt. Von kompetenter Seite wird nämlich versichert, das bei einem eventuellen Durchbruche des Savadammes bei Županja, eine totale Zerstörung der Bahnlinie erfolgen würde. Bei Županja sind hunderte Menschen zur Erhaltung des Dammes beschäftigt, und dürfte hoffentlich durch restlose Arbeiten eine Katastrophe vermieden werden.“

¹²Die ungarische Staatsbahn und die kroatische Sprache, *Die Drau*, Essek, den 6. Februar 1879., Seite 22 (Ugarska državna željeznica i hrvatski jezik, *Drava*, Osijek, 6. veljače 1879.)

„Die ungarische Staatsbahn gibt mit einem Heute assagierten Plakate bekannt, dass mit 1. Februar d. J. die Theilstrecke Dalja, Vinkovce, Ivankovo, der Dalja-Broder ungarischen Staatsbahn dem allgemeinen Verkehr übergeben wurde. Die Plakate sind in ungarischer und deutscher Sprache gedruckt, einen kroatischen Text sucht man vergeblich. Wenn sie auch der eine oder andere, der nur der kroatischen Sprache mächtig, nicht versteht, das macht nichts, wenn nur das magharische idiom, das bei uns unter Tausend einem verständlich an erster Stelle prangt. Das Geld des Investierungsfondes der kroatisch- slawonischen Grenze zu einem Bahnbau für magharische Zwecke verwenden, das trifft man, aber die kroatische Sprache im kroatischen Lande respektieren, von dem will man nichts wissen.“

napokon stižete na brzi vlak u Bečkom-Novom Mjestu, kojim napokon stižete u Beč. Neugodnije putovanje si sigurno nemožete predstaviti."¹³

U planove izgradnje novih željeznica, ministarstva su uključivala lokalnu političku vlast, kao na primjer za buduću trasu željezničke pruge od Osijeka preko Našica do Požege:

"Zbog naloga ministarstva komunikacije 17. ovog mjeseca prijepodne je započela politička rasprava o željezničkoj liniji Osijek - Našice - Batina, te rasprava o željezničkoj pruzi Pleternica - Požega pod vodstvom sekretara ministarstva Johanna Bally. Kao zastupnik zemaljske vlade službu u komisiji vrši inženjer Camillo Bedeković, zastupnici političke vlasti i zajednica su ovlaštene da se pripoje raspravi o dotičnom teritoriju. Rasprava je bila i biti će održana u ovom rasporedu: 17. lipnja u Osijeku za grad Osijek, za općinu Retfalu, poslijepodne u Josipovcu za općine Kravica, Josipovac i Petrijevcu, 18. lipnja u Bizovcu za općine Bizovac i Habijanovci, 19. lipnja prijepodne u Koškoj za istoimenu općinu i poslijepodne u Breznici za ove zajednice: 20. lipnja u Našicama za općinu Našice i Zoljan, 21. lipnja u Londici za općine Londica, Ljeskovića, Jurkovčak, Sopra i Čaglin... Prema Zagrebačkim novinama nakon izvršenja ovih radova dodjeli odobrenja za radove više ništa neće stati na put. Ostvarenje ovog za Slavoniju i Osijek važnog projekta ovisi ponajviše o nabavi novca."¹⁴

Kada se željeznica ustalila, bili su uvedeni čak i izletnički vlakovi iz Osijeka, u vlasništvu Slavonske podravske željeznice: "U nedjelju 27. lipnja 1909. Podravinom će prometovati drugi izletnički vlak od Osijeka do Drenovca za što postoje posebne karte u jednom ili u oba smjera. Uobičajene putničke karte i službene isprave ne važe u

VDG JAHRBUCH 2005

¹³ Wie fährt man per Bahn nach Wien, *Die Drau*, Essek, Donnerstag den 15. Mai 1879.

(Vlakom od Beča, *Drava*, Osijek, četvrtak 15. svibnja 1879.)

"In gewöhnlichen Zeiten mag es wohl keine langweiligere Tour geben, als von Essek nach Wien, man schläft hier um Drei Uhr nachmittags ein und erwacht nächsten Morgen am Südbahnhof, doch gegenwärtig bleibt zur Siesta wenig Zeit, während der ganzen Fahrzeit wird man höchstens alle halbe Stunde in einem Wagon einschlafen, indem die andere Zeit zum Übersteigen benützt wird. Man übersteigt zu erst bei Maghar-Boly, dann bei Ueszög, hernach bei Szigetvar und in weiteren 5 Minuten bei Derany; hat man sich nun etwas erholt, so übersteigt man hinter Barcs, um in kurzer Zeit bei Raniža übersteigen zu können. Nun kann man eine kleine Stunde warten, und übersteigt noch einmal vor Oedenburg und endlich erreicht man den Schnellzug bei Wiener-Neustadt, so übersteigt man zum letzten Mal in denselben und wird glücklich nach Wien gebracht. Unangenehmer kann man sich's wohl schwerlich denken."

¹⁴ Politische Begehung der Strecke Esseg - Našic - Batrina, *Die Slavonische Presse*, Nr. 71, Esseg, Donnerstag, 20. Juni 1886., Seite 198.

(Političke rasprave o pruzi Osijek-Našice-Batrina, *Slavonske novine*, br. 71, Osijek, četvrtak, 20. lipnja 1886., str 198.)

"Infolge Auftrages des Kommunikations- -Ministeriums begann am 17. d. M. Vormittags unter der Leitung des Ministerial-Sacraters Johann Bally die politische Begehungs-Kommission für die Linie Esseg-Našic-Batrina und die Fligelbahn Pleternica-Požega ihre Tätigkeit. Als Vertreter der Landesregierung fungiert in dieser Commission Oberingenieur Camillo Bedeković, die Vertreter der politischen Behörden und Gemeinden sind beauftragt, sich derselben dort anzuschließen, wo die Verhandlung der betreffenden Territorien stattfinden. Die Begehung fand und findet in folgender Reihenfolge statt: am 17. Juni Vormittag in Esseg für die Stadt Esseg und die Gemeinden Retfalu, Nachmittag in Josipovac für die Gemeinden Bizovac und Habjanovci; am 19. Juni Vormittag in Koška für die gleichnamigen Gemeinden und Nachmittag in Breznica für diese Gemeinde; am 20. Juni in Našic für die Gemeinden Našic und Zoljan am 21. Juni in Londjica für die Gemeinden Londjica, Ljeskovića, Jurkovac, Sopra und Čaglin... Nach Erledigung dieser Arbeit steht, wie Agramer Blätter schreiben, der Erteilung der Baubewilligung nichts mehr entgegen. Die Verwirklichung des für Slavonien und namentlich für Esseg so hochwichtigen Projektes hängt dann nur mehr von der Geldbeschaffung ab."

ovom izletničkom vlaku. Izletnički vlak u Čačincima, prije i iza Slatine te u Našicama dobiva priključak. Podrobnije se informacije mogu dobiti u uredima Slavonske željeznice. Za jelo i piće pobrinut će se ugostitelj u Drenovcima, ali se preporučuje prethodna rezervacija. Rezervacije se primaju na željezničkim postajama."¹⁵ Rijeka Drava između Ugarske i Slavonije nije predstavljala veći problem za gradnju željeznice, tako je: "Dana 11. i 12. kolovoza odobrena je izgradnja željeznice za projekt željezničke linije Siklos-Donji Miholjac pod vodstvom savjetnika ministra

Aladara Ehrenhöfera. Budući da su subvencije za izgradnju te željezničke linije osigurane u velikoj mjeri, očekuje se da će se sa izgradnjom željeznice započeti još ove godine i da će željeznica biti puštena u promet na proljeće. Ta linija je nastavak nedavno završene linije od Baranje preko Pel-Manastira, koja izlazi iz mađarskog dijela prema Podravini, a koja se sada treba proširiti do Donjeg Miholjca. Od Donjeg Miholjca kreće planirani nastavak linije preko Našica do Đakova. Odobrenje radova na novoj liniji može se smatrati prvom fazom zamišljene željezničke linije."¹⁶

Činovničko osoblje na slavonskim željeznicama, posebno na Slavonskoj podravskoj željeznici (S.P.Ž), bijaše uglavnom njemačko i mađarsko,¹⁷ prema Pravilniku o sprovođenju prinadležnosti namještenika S.P.Ž. Naprimjer, direktor S.P.Ž. bijaše Nijemac Vinko Herz (kasnije Fuchs), a nadzornici Adolf Vogl, Eugen Fisch te Mađari Iso Kalman i Koloman Szabo.

Tračnice za slavonske željeznice bijahu u početku kupljene od jedne rashodovane bečke željeznice, a kasnije iz austrijskih i ugarskih željezara, dok su lokomotive bile uglavnom iz tvornice Krauss&Co u Münchenu.

Na okosnicu slavonske željeznice u Podravlju i Posavlju (istok-zapad), nadovezivali (izgrađivali) su se bočni pravci željeznica prema Ugarskoj i Bosni, a u interesu slavonskog kapitala koji je bio uglavnom u rukama Nijemaca.

Njemačke osječke novine su u objavljivanjima konstatirale, da je izgradnja željeznica ubrzala gospodarski i kulturni razvoj Osijeka i Slavonije.

196

VDG JAHRBUCH 2005

¹⁵ Slavonische Drautalbahn, *Slavonische Presse*, Nr. 140; Essegg, Mittwoch, 23. Juni 1909.; Seite 2 (Slavonska željeznica kroz Podravinu, br. 140; Osijek, srijeda, *Slavonische Presse*, 23. lipanj 1909., str. 2.) „Sonntag, den 27. Juni 1909, verkehrt auf der Slavonischen Drautalbahn der zweite Vergnügungszug von Essegg bis Drenovac, zu welchem ermäßigte Karten für Tour und Retourfahrt ausgegeben werden. Freikarten und Legitimationen sind bei diesem Vergnügungszug ungültig. Der Vergnügungszug hat in Čacinci Anschluss und nach Slatina und Našice. Nähere Auskünfte erteilen die Stationen der Slavonischen Drautalbahn. Für Speisen und Getränke sorgt der Wirt von Drenovac, doch ist vorherige Bestellung zu empfehlen. Bestellungen werden an den Stationskassen angenommen.“

¹⁶ Bahnbegehung, *Slavonische Presse*, Nr. 35; Essegg, Mittwoch, 7. August 1910.; Seite 5 (Odobrenje za izgradnju željeznice, br. 35; Osijek, srijeda, *Slavonische Presse*, 7. kolovoz 1910.; str. 5.) „Um 11. und 12. August fand unter der Leitung des Herrn Ministerialrates Aladar Ehrenhöfer die politische Begehung der projektierten Bahnstrecke von Siklos nach Donji Miholjac statt. Nachdem die Subventionen, dieses Bahnbaues so ziemlich gesichert erscheinen, so steht zu gewärtigen, dass mit dem Bau dieser Bahn noch heuer begoonen und die Bahn im Frühjahr dem Verkehre übergeben werden wird. Diese Strecke ist eine Fortsetzung der kürzlich fertiggestellten, von Baranja-Pel-Monostor ausgehenden ungarischen Drautalbahn, welche nun bis Donji Miholjac erweitert werden soll, von wo aus die Fortsetzung der Strecke über Našice nach Đakovo geplant ist. Diese Begehung der neuen Linie ist als die erste Etappe der projektierten Bahnlinie zu betrachten.“

¹⁷ Državni arhiv Osijek, Arhivski (fond) – predmet: *Slavonsko-podravska željeznica – Belišće* (1885-1914); 1885/1945., knjiga 3., kutija 1; 0,4

Die deutschen Osijeker Zeitschriften über den Bau der Eisenbahnen in Slawonien Ende des 19. Jahrhunderts und Anfang des 20. Jahrhunderts

Die historiographischen Stoffe über den Bau der Eisenbahnen in Slawonien Ende des 19. Jahrhunderts und Anfang des 20. Jahrhunderts findet man in den Verhandlungsberichten und in den Fonds des Staatsarchivs in Osijek, als auch den deutschen Zeitschriften: das Esseker Lokalblatt und der Landbote, Die Drau und Die Slawonsiche Presse des Museum Slawoniens. Die Exploatierung der Holzmasse und der Anfang des Baues von privaten Eisenbahnen begannen als der fremde Adel von den slawonischen Großgrundbesitzern größere Waldflächen kaufte. Man kaufte eigentlich nur Bäume und die geschnittenen Stämme wurden in Sägemühlen verarbeitet. Das geschnittene Material wurde meistens im Ausland verkauft. Zu den Wäldern gab es fast keine Strassen oder andere Wege. Man musste Strecken bauen, die so einfach wie möglich waren um einen Transport mit der Dampflokomotive zu ermöglichen. Auf diese Weise wurden die ersten Kilometer einer Schmalspurbahn für den Transport von Holzmassen gebaut; später wurden diese Strecken auch zum Passagiertransport, der sehr bedeutend für die gesellschaftliche Entwicklung des slawonischen Drautals war, benutzt. Kurz davor wurden auch Strecken durch Slawonien gebaut. Diese sollten das Donaugebiet mit der Adria verbinden und das alles im Interesse des österreichischen und ungarischen Kapitals. Die Aktionen des Streckenausbauens in Slawonien wurden aus ökonomisch entwickelten Teilen der vererbten österreichischen Länder angeregt. Jedoch kam es im Jahre 1832 wegen des Streckenbaues zu einer Rivalität zwischen Österreich und Ungarn. Im Rahmen

der Allgemeinen Hofkammer in Wien wurde eine spezielle «Allgemeine Direktion der Österreichischen Staatsstrecken» formiert, die die Projektierung und den Bau der Eisenbahnen ausarbeitete. Aber, die ungarische Verkehrsabteilung geleitet von dem Präsidenten Szecheny, arbeitete einen Plan des Streckennetzes für Ungarn mit vier Haupteisenbahnlinien aus, wovon eine dieser Linien, die Strecke über Slawonien und Kroatien bis Rijeka war.

Der unvermeidbare Streit zwischen dem Ausbau der Eisenbahnstrecken und der traditionellen Transportwege (Flüsse und Strassen) hatte einen komplexeren und schweren Einfluß auf die unentwickelten Länder, vor allem auf Slawonien, wo es zu einer strukturellen Krise kam. Den Folgen der Krise konnten sich längere Zeit nur die Großgrundbesitzer, die reichere Bauernschaft und die Dorfwucherer widersetzen, andere aber waren unter dem Einfluss der Pauperisation. Die Beamten in Büros der slawonischen Eisenbahnen und die Inspektoren, vor an der slawonischen Drautal Eisenbahn waren meistens Deutschen und Ungarn. Die Strecken für slawonische Eisenbahnen wurden erstens von der abgeschrieben Wiener Eisenbahn gekauft und später von österreichischen und ungarischen Eisenwerken. Die Lokomotiven waren meistens aus der Fabrik Krauss & Co. aus München.

197

VDG JAHRBUCH 2005

An das Knochengestützte der slawonischen Eisenbahnen in den Drau- und Savatälern (Ost-West) baute man die Seitenrichtungen der Eisenbahnen nach Ungarn und Bosnien und das alles im Interesse des slawonischen Kapitals, das meistens in den Händen der Deutschen war.

Die deutschen Osijeker Zeitschriften konstatierten in ihrer Veröffentlichung, dass der Bau der Eisenbahnen die ökonomische und kulturelle Entwicklung Osijek und Slawoniens beschleunigte.

198

VDG JAHRBUCH 2005

dr.sc. Stjepan MATKOVIĆ

Nijemci u banskoj Hrvatskoj i 1903. godina¹

Hrvatska historiografija posvetila je dosta pozornosti zbivanjima iz 1903. godine koja su zbog svojih radikalnih rasplamsaja snažno utjecali na politički razvoj Hrvatske, ali i njezinog okruženja. Rasprave o financijskim odnosima, vojnih podavanja, ritmu investicija, pokrivanju državnog deficita i raspodjeli javnih dohodaka pratila su oštra sučeljavanja između pojedinih nacija Dvojne Monarhije s vrhuncem na području banske Hrvatske u kojoj su nemiri izazvali proglašenje prijekog suda, izlazak vojske na ulice i tragične žrtve među prosvjednicima. Jedan od ciljeva prosvjednika bilo je i uvođenje općeg prava glasovanja što je bilo redovita točka političkih rasprava u čitavoj Monarhiji, s time što je taj zahtjev ušao u završnu fazu tako da je od tog razdoblja dolazilo do sve učestalijeg samoorganiziranja raznih etničkih skupina koje su se počele pripremati za vrijeme demokratizacije. Posljedice promjena donijela su nova svojstva cjelokupnom političkom životu. U tom kontekstu ni Nijemci u banskoj Hrvatskoj nisu bili izuzetak jer su i oni nastojali na organizirani način uključiti se u proces demokratizacije i ostvariti svoja kolektivna prava. Standardne ocjene historiografa i publicista redovito upućuju na protumađarsko obilježje narodnih nemira tijekom 1903. godine. Zbog vješanja mađarskog stijega na javnim zgradama došlo je do krvoprolića, koji su se snažno utkali u hrvatsku nacionalnu svijest. Međutim, taj je pokret sadržavao na svojim rubnim mjestima i protunjevačko obilježje, uz mjestimične protužidovske ispade. Protunjevačke manifestacije imale su sporedno obilježje i ne mogu se usporediti sa sadržajima protumađarskih prosvjeda. Takav tijek i nije posve neobičan jer je u političkom žarištu prije svega bilo gotovo sveopće nezadovoljstvo s dualističkim ustrojstvom Monarhije. Dvojna Monarhija smatrana je predstavnicom dvaju hegemonijalnih naroda - Nijemaca u Cislajtaciji i Mađara u Translajtaciji – koji vladaju nad ostalim narodima i u hrvatskom slučaju ne dopuštaju teritorijalnu integraciju. Problem u definiranju odnosa prema Nijemcima u banskoj Hrvatskoj

bio je u tome što oni nisu u ugarskoj polovici bili dominantni narod s nekim posebnim ustavnim pravima, nego etnička skupina koju je kulturni identitet povezivao s dominantnim narodom u austrijskom dijelu Monarhije (Austro-Nijemci) ali i Nijemcima u Reichu. Drugačija je situacija bila u Dalmaciji i Istri, gdje je stupanj protunijemstva bio izraženiji jer se očitovao snažan otpor prema prevlasti austro-njemačkih političara u cislajtanijskim dijelu Monarhije. VDG JAHRBUCH 2005

199

/Zahvaljujem se ovom prigodom dr. sc. Vladimiru Geigeru na ustupljenim preslikama relevantnih radova bez kojih ovaj članak ne bi bilo moguće sastaviti.

Unatoč temeljnoj podjeli na austrijski i ugarski dio Monarhije, među nekim hrvatskim prosvjednicima stvorena je slika o Nijemcima iz banske Hrvatske kao zagovornicima očuvanja dualističkog ustrojstva i promicatelja svenjemačkih povezivanja.

Podsjetio bih da 1903. postoje razlozi i za protunjemačko raspoloženje i među Mađarima jer tada do vrhunca dolazi zahtjev da mađarski jezik postane, umjesto njemačkoga, zapovjednim jezikom zajedničke vojske u postrojbama koje su se novačile u Ugarskoj. Zadiranje u jezično pitanje vojske moglo se provesti jedino u slučaju ustavne reforme, budući da je prema odredbama Ugarskog fundamentalnog zakona br. 12/1867., 11. točka ugovora, samo Njegovo Veličanstvo imalo pravo odlučivati o vojnim pitanjima. Tako je jezični spor bio odraz ispitivanja snaga između mađarskih nacionalnih osjećaja i krune, potičući glavni zamah međunacionalnim komešanjima u većem dijelu Monarhije.

Što nam prikazuju izvori i literatura? Događaji iz 1903. godine na području Slavonije i Srijema solidno su opisani u hrvatskoj historiografiji, napose u voluminoznom radu Vase Bogdanova te analitičkim člancima Milenka Patkovića, Mire Kolar-Dimitrijević i Vladimira Geigera.² Ako krenemo kronološkim putem, uočiti ćemo da se protunjemački ispadi prvo događaju na slavonskom i srijemskom području, što je bilo posve naravno zbog tamošnje koncentracije Nijemaca. Bijes demonstranata bio je najviše usmjeren protiv njemačkih natpisa na zgradama privatnih poduzetnika. Najpoznatiji je slučaj iz Đakova. Tamo su 4. i 5. travnja crnom bojom premazani njemački natpisi na trgovinama i obrtničkim radionicama Prisekera, Reichsmana, Brucka i Kohna. Od te četvorice, trojica su bili Židovi. Glavna posljedica te demonstracije bila je zabrana pučke skupštine koja se trebala održati desetak dana kasnije u Đakovu.³

Protunjemački ispadi dogodili su se i u Zagrebu.⁴ Ovdje nije bilo napada na Nijemce, nego su se one isključivo odnosili na uklanjanje natpisa na njemačkom jeziku. Zbog toga se skup akcija nazvao pokretom protiv "tudjinstine". Krajem ožujka sveučilišna je mladež odlučila da se Zagreb "korjenito očisti od svih tudjinskih napisa. U to ime se razdieliše pojedine skupine djakah, da idu od kuće do kuće i zatraže odstranjenje svakog, pa i najsitnijeg, jednoimeničnog nadpisa, ako nije hrvatski."⁵ S novinskih se stranica može vidjeti da je uklanjanje išlo bez poteškoća. Uz studente su išli i radnici tako da su zajedno skidali limene ploče, strugali zidove ili premazivali vapnom ili bojom tamo gdje su se pojavljivali i nazivi na njemačkom jeziku poput: Schuhmacher, Rasiersalon, Zahnarzt, Bureau i dr.

200

VDG JAHRBUCH 2005

² Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904.*, knj. 321, Zagreb 1960. i knjiga 322, Zagreb 1961., Milenko Patković, «Skupštinski pokret 1903. g. u Slavoniji», *Osječki zbornik 11*, Osijek 1967., Mira Kolar Dimitrijević, «Đakovačke skupštine 1903. godine», *Đakovački vezovi* br. 31, Đakovo 2001. i Vladimir Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.

³ Vaso Bogdanov, n. dj., knj. 321, str. 233. »U Đakovu su noću od 4. na 5. IV. demonstranti 'njemačke trgovačke napise crnilom zamrljali».

⁴ Franjo Buntak, «Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine», *Iz starog i novog Zagreba*, III, Zagreb 1963., str. 187.

⁵ Hrvatsko Pravo, br. 2214, Zagreb 1903., «Protutudjinske demonstracije».

Neki su natpisi bili prekriveni tamnim platnom. Na to je reagiralo gradsko poglavarstvo koje je naredilo da se "uzpostavi prijašnje stanje nadpisa". Tako su u kratkom roku ponovo stavljeni stari natpisi. U istupima političkih prvaka hrvatske oporbe nije bilo govora o kritici Nijemaca kao narodu ili građanima banske Hrvatske.

Pri kraju prvog dijela nemira iz 1903. pojavio se u frankovačkom dnevniku *Hrvatsko Pravo* jedan dopis neimenovanog Hrvata iz Beča pod naslovom "Hrvati i

Niemci". U dopisu je pisalo: "Hrvati su uvjereni, njih ogromna većina, da su nam svi Niemci neprijatelji. Ja dugo živim među Niemci, pa znadem, da je među njima i takovih koji se vesele napredku hrvatskoga naroda. Ima ih, koji pomno prate naš napredak na kulturnom polju, razvoj naše književnosti i znanosti. Ima ih, koji pravedno i sa simpatijom pišu o hrvatskom narodu, o njegovih težnjah za prosvjetom i slobodom. /.../ One zagrebačke demonstracije proti njemačkom jeziku prouzročile su ovdje veliko negodovanje. U Zagrebu nije se pomislilo, da je na hiljade Hrvatah u Austriji, na sveučilištih, u trgovini, u obrtu itd., te kako bi ti Hrvati mogli doživiti velikih neugodnosti. U samom Beču više je hrvatskih društavah, tu su tamburaški koncerti, Zvonimirove zabave, razni plesovi, a Niemci ne samo da se smetaju Hrvatom, nego mnogi posjećuju njihove zabave, poštuju njihovu narodnost, ljube njihov jezik, a neki ga i uče. Hrvati su u mnogih bečkih krugovih uprav ljubljani. Sveučilišni profesori poštuju svoje djake Hrvate; znade se, da u mnogih prigodah iztiču, da uprav Hrvati spadaju među najinteligentnije sveučilišne djake. U Beču je mnogo Hrvatah iz svih hrvatskih zemaljah, umjetnikah, častnikah, trgovacah, te se liepo slažu s Niemci, i u društvi i u obitelji. I naš proslavljeni slikar Vlaho Bukovac živi sada u Beču, a Hrvati znaju, kako se ovdje hvale njegova djela. One zagrebačke demonstracije proti njemačkom jeziku, po mome sudu, ne mogu nego škoditi hrvatskomu narodu. Sveta su istina one rieči slavnoga Ante Starčevića, da se ne smije izazivati i razdraživati jačega od sebe. Njemački jezik nije nam pogibeljan, jer izčezava u Hrvatskoj, ako i po malo. Što se nije učinilo u Krajini kroz stoljeća, da ju poniemče? A za Bachova absolutizma nisu li bile sve škole njemačke po cijeloj Hrvatskoj? Pa što vidimo sada! Mnogi, koji su svršili one škole, dobri su Hrvati. Ako netko znade njemački, za to još nije poniemčen. Ima Hrvata, koji znaju samo hrvatski, pa kakovi su? Neumrlji Ante Starčević izvrstno je znao njemački, a nitko ne će valjda tvrditi, da nije bio dobar Hrvat. Istina, nije mu bio drag njemački jezik, te je volio čitati djela drugih kulturnih jezika. To je svakome slobodno. – Današnji dan onakove demonstracije proti njemačkom jeziku nisu nikako umjestne. Koristiti svojoj domovini ćemo time, ako njegujemo svoj hrvatski jezik, ako ga ljubimo, ako se njime ponosimo, kako drugi narodi svaki sa svojim. Boriti se za ojačanje hrvatske svijesti, organizirati hrvatsku misao, to je naša sveta dužnost."⁶ Taj je članak zrcalio drugačiju sliku od one koju su poticali ostali javni agitatori. Nepoznati pisac, uz potporu uredništva političkoga dnevnika pravaške orijentacije, poticao je snošljivo ozračje i izbjegavanje međunacionalnog sukoba. U žarištu promišljanja bio je politički cilj

201

VDG JAHRBUCH 2005

⁶Isto, br. 2223, 9. travnja 1903.

demonstriranja otpora prema dualističkoj politici i neravnopravnom položaju Hrvata unutar zajednice s Ugarskom.

Koji su bili uzroci protunjemačkog raspoloženja među demonstrantima i pojedinih političara? Glavni uzrok je ležao u osudi dualističkog ustrojstva Monarhije. Do sukoba je dolazilo zbog podređenog položaja jedne nacionalne skupine koja je nastojala ostvariti viši stupanj samostalnosti. Stoga je u većini slučajeva protunjemačko raspoloženje išlo od unaprijed stvorenog stava osude austro-ugarske politike ili od tumačenja pojedinih zakona koji su proizlazili iz ustavnih određenja. Neki su tako držali da je riječ o protestu protiv vojnog sastava, konkretno u pogledu nacionalnog sastava visokih časnika u 13. vojnom zboru. Tada već vrlo aktivni Stjepan Radić podsjetio je na jedan incident iz 1893., kad mu je prodavač karata za vlak odgovarao jedino na njemačkom jeziku.⁷ Povjesničar Bogdanov je držao da su "građanski oportunistički elementi nastojali da prikriju i zataškaju protubečki i protuhabsburški sadržaj pokreta" što se opet može shvatiti i kao nedostatan iskaz protunjemačkih demonstracija.⁸ Ne smije se zaobići ni činjenicu da je upravo 1903. godine položen temelj "novome kursu" koji se kritički odnosio prema Nijemcima. Prvak "novoga kursa" Ante Trumbić je održao poznati govor u Dalmatinskom saboru u kojemu je glavna misao polazila od ocjene da: "Nijemstvo kao sjeverni narodni klos prijete da onemogućiti, da mi Hrvati postignemo ono, što kao narod želimo. U uvadjanju njemačkog jezika moramo uvidjeti pripravljanje zemljišta onoj invaziji, koja je svoj prvi šator razapela u Beču. Iza ovog prvog šatora proviruje velika Germanija, koju prati nekoliko miliona

oboružanih Teutona sa sjevera na jug. Velika Germanija... stupa polagano na evropski jug, da podvrgne svojoj sili, kao nekoć Franci, i ove divne krajeve, koje je Bog dao Hrvatima za domovinu. Vidim veliku Germaniju kako stupa na balkanske poljane, da ostvari svoje pohlepne težnje, koje svak poznaje, tko poznaje osvajačku čud njemačkog naroda, koji ne zna lučiti tudje od svojega. Vidim Germaniju, pohlepnu za tudjom mukom, kako se baca na Balkane da ih proguta..."⁹

Taj je govor morao imati utjecaja na buduća kretanja, što će se vidjeti iz kritika glavne, politički organizirane skupine Nijemaca iz banske Hrvatske da su u službi svenjemačkog pokreta. Paradoksalno je da je prvak austrijskih pangermana izjavio da njegov program ne uzima u obzir Dalmaciju, Galiciju i Bukovinu jer su te zemlje s gledišta pravne povijesti bile izvan stare njemačke konfederacije. U svakom slučaju, može se govoriti i o svojevrsnoj ksenofobiji koja se intenzivnije pojavila među brojnim prosvjednicima, premda se ne može zaključiti da je riječ o organiziranoj protunjemačkoj akciji jer su svi incidenti na tom području imali sporedno obilježje i u njima nije bilo masovnijeg izraza negodovanja prema Nijemcima.¹⁰ Sa sigurnošću se može utvrditi da je negativno ozračje potjecalo i od istupa prvaka svenjemačkog pokreta iz Austrije, na čelu s Georgom von Schönererom, koji se borio za njemačke interese, tražeći da se još više odijele

VDG JAHRBUCH 2005

⁹Milan Marjanović, *Hrvatski pokret 1903.*, str. 9.

¹⁰V. Bogdanov, n.dj., 349.

¹¹Govor poslanika dra Ante Trumbića izrečen u sjednici 7. studenog 1903. Zadar, s.a.

¹²Mira Kolar Dimitrijević, «Đakovačke skupštine 1903.», *Đakovački vezovi* 2001, str. 54.

ovlasti između Austrije i Ugarske. Ta je podjela trebala pridonijeti ostvarenju njemačke prevlasti u austrijskom dijelu Monarhije. Schönererova koncepcija Alldeutschland uključivala je razrađen plan o podizanju sustava njemačkih škola u kojima bi se širili svijest i osjećaji o pripadnosti njemačkom narodu s naglaskom na razvijanju njegovog borbenog duha.

Dosadašnji historiografski prilozi nisu objasnili sve nijanse zbivanja iz 1903. godine. Zaobidene su pučke skupštine za financijalnu samostalnost na kojima su i "ovookolni nasljednici" podržali zahtjeve za stjecanjem hrvatske financijalne samostalnosti. Primjerice, krajem ožujka 1903. održana je pučka skupština u Novoj Gradišci, na kojoj su predstavnici tamošnjih Čeha, Mađara i Nijemaca/Švaba podržali uobičajene zahtjeve postavljene na javnim skupštinama hrvatskih stranaka. U spomenutom Đakovu također je održana skupština na kojoj je bilo nehrvatskih sudionika. Ti primjeri ukazuju na koherentnu stranu suradnje između manjina i većinskog naroda kad je riječ o postizanju višeg stupnja državopravne autonomije i postizanja građanskih prava.

Nešto više od godinu dana nakon izbijanja demonstracija započeli su Nijemci iz Rume u rujnu 1904. s organizacijom vlastitih javnih skupština radi "upoznavanja i pozdravljanja gostijuh, razpravljanja o osnivanju pučkih knjižnica, čitaonica i pjevačkih društava."¹¹ Kotarska oblast nije dopustila održavanje javne skupštine uz objašnjenje da bi ona mogla poremetiti javnu sigurnost i narušiti odnose s drugim nacionalnim zajednicama. Nedugo zatim, budući saborski zastupnik Riester ponovio je zahtjev, tražeći ovoga puta održavanje pouzdanog sastanka. Ovoga je puta veliki župan srijemski dopustio održavanje sastanka, ali uz strogi nadzor kotarskih vlasti.

U tom je dokumentu kotarska oblast izvijestila zemaljsku vladu slijedećim sadržajem: "Rumski Nemci prijavili su bili tamošnjoj kotarskoj oblasti, da kane na dne. 24, 25. i 26. t. mj. obdržavati u Rumi javnu pučku skupštinu u svrhu 'upoznavanja i pozdravljanja gostijuh, razpravljanja o osnivanju pučkih knjižnica, čitaonica i pjevačkih društava. Kotarska oblast je zabranila obdržavanje te skupštine iz obzira javne sigurnosti. Sada je podneo istoj oblasti prijavu Ferdinand Riester, trgovac iz Rume, imenom svojim i još nekih svojih drugova u kojoj navode, da kande dne. 1. i 2. listopada t. g. obdržavati u Rumi pouzdani sastanak s istim dnevnim redom. Povodom upita uputio sam kotarskoga predstojnika rumskog neka taj sastanak dozvoli, ali neka strogo pazi, da isti ne predje granice pouzdanoga sastanka. U toj uputi sam mu točno prikazao, šta se ima razumovati pod izrazom 'pouzdan sastanak' po smislu čl. 2 zaokona od 14. siečnja 1875. i o pravu sakupljati se, i to kako taj zakonski propis shvaća i tumači austrijska

upravna judikatura. Tu sam se držao strogo izlaganja u Mayerhoferovu djelu 'Handbuch fuer den oesterr. Verwaltungsdienst', 1896., II. strana 122 i naročito sam ga upozorio na okolnost, da mu pristoji pravo tražiti od sazivaoca sastanka listu pozvanika, da uzmognu smjesta kontrolirati da li su pristupili samo

203

VDG JAHRBUCH 2005

// Usporediti dva dokumenta iz fonda Predsjedništva Zemaljske vlade, br. 3909 i 4029/1904 u: Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

pozvanici, tko su, šta su i kakve su te osobe. Za strogo postupanje u smislu te upute učinio sam kotarskog predstojnika osobno odgovornim. Držim, da mi je i u ovom slučaju postupati strogim tumačenjem zakona o pravu sakupljati se ma da se radi o elementu inače skroz lojalnom. A držim to prvo zato, što ne bi rad, da se u danoj prilici mogu na to pozvati i drugo zato, što mi se vidi, da taj pokret među rumskim švabama počinje gubiti svoj prvobitni bezazleni značaj, i da počinju njime ravnati mladi ljudi, djaci skroz prožeti Wolfovim ratobornim svenjemačkim duhom."¹² Jedan drugi arhivski dokument pružio je uvid u održanu pouzdanu skupštinu (geschlossene Volksversammlung) rumskih i okolnih Nijemaca, koja je bila održana 2. listopada na poziv Riesterera, Stürma - urednika Deutsches Volksblatta i Georga Brennera – slušatelja prava u Beču iz Indije. Na skupu je bilo oko 100 osoba, a među njima devet sveučilištaraca na studiju u Beču. Skup je prošao u apolitičkom tonu, a podneseni zahtjevi su se odnosili na ustrojavanje pjevačkih društava i čitaonica za buđenje njemačke svijesti. Skupština je izazivala podozrenje među viđenijim Hrvatima i Srbima iz Srijema tako da su oni vidjeli u spomenutim zahtjevima zapravo namjeru da se osnuje politička stranka radi "potiskivanja i Srba i Hrvata" da bi se ovladalo polugama vlasti u Srijemu. Kotarski izvjestitelj zapisao je da nije bilo govora o nikakvim oblicima "političkog Niemstva". Ipak, skrenuo je pozornost na "neopaženu, ali mudru" agitaciju na stupcima *Deutsches Volksblatta* koji je pisao pod utjecajem njemačko-nacionalnih listova iz Beča u izdanju spomenuta Georga von Schönerera, tadašnjeg prvaka austrijskog pangermanskog pokreta i zastupnika u Carevinskom vijeću. "Deutsch-nationale Bestrebungen", "deutsch-volklich", "Heil" su termini po kojemu je kotarski izvjestitelj zaključio da se polako promoviraju velikonjemačke krilatice među do tada mirne i lojalne srijemske Nijemce, a znak njemačkog nacionalizma bilo mu je nošenje crveno-crno-zlatne boje. Oko Schönerera su se okupljali mladi političari i dio studenata koji su tražili ujedinjenje svih Nijemca, onih koji govore njemačkim jezikom i etničkih Nijemaca (Volksdeutschen). Zbog tog Alldeutschland gledišta koje se povremeno vezivalo uz Riesterovu skupinu, ona je često doživljavana kao veleizdajnička udruga.

Slučaj održavanja javne skupštine rumskih Nijemaca svojevrstni je primjer funkcioniranja građanskog društva u sklopu banske Hrvatske. U stvari, cijeli je događaj moguće promatrati u korelaciji s ostalim kretanjima unutar Habsburške Monarhije, gdje su se istodobno odvijali procesi snažnog izražavanja nacionalnih interesa, ali i usporednih kretanja na tragu modernizacije društava. To je bio znak promjena, koje su bile popraćene sve većom politizacijom širih slojeva. Demokracija je podrazumijevala davanje prava svima da se slobodno okupljaju i iznose svoja politička mišljenja, ali i da javno izražavaju svoju nacionalnu samosvijest.

204

VDG JAHRBUCH 2005

¹² Isto, br. 3909/1904.

Die Deutschen in Banalkroatien und das Jahr 1903

Die kroatische Historiographie schenkte den Ereignissen aus dem Jahre 1903 Aufmerksamkeit, da sie wegen der radikalen Vorgehensweise starken Einfluß auf die politische Entwicklung Kroatiens, aber auch ihre Umgebung ausübten. Diskussionen über die finanzielle Beziehungen, der Investitionsrhythmus, Ausgleichung des staatlichen Defizits in der Teilung der öffentlichen Einkommen waren Themen über die einige Nationen der Zweiteiligen Monarchie stritten mit Höhepunkt auf dem Gebiet von Banalkroatien in dem Unruhen auch das Erscheinen des Standesgerichtes verursachten, Soldaten auf die Strassen riefen, aber auch tragische Opfer zwischen den Demonstranten verursachten. Eines der Ziele der Demonstranten war auch die Einführung von offiziellem Wahlrecht,

worüber regelmäßig in der ganzen Monarchie diskutiert wurde. Diese Forderung kam in die Endphase, so daß es von dieser Zeit immer öfter zu einer Selbstorganisation verschiedener ethnischen Gruppen kam, die sich für die Zeit der Demokratisierung vorbereiteten. Folgen dieser Änderungen brachten dem ganzen politischen Leben neue Merkmale. In diesem Kontext waren auch die Deutschen im Banalkroatien keine Ausnahme, da auch sie sich auf eine organisierte Weise an den Prozeß der Demokratisierung anschließen wollten und Kollektivrechte verwirklichen wollten.

205

VDG JAHRBUCH 2005

dr. sc. Mario JAREB